

Гојко Николиш

САВА МРКАЉ

Повијест о једном страдалнику

Гојко Николиш

САВА МРКАЉ

Повијест о једном страдалнику

ПРОСВЈЕТА
ЗАГРЕБ 1980

Зло је мучно садашње поднети,
Зло нас бивше пече у памети,
Будуће већ једе нас,
Дневне туге рађају сне худне,
А сни ноћни растуже нас будне.
Јесмо л' без зла који час?

САВА МРКАЉ, 1825.

Увод

Није ми намјера да пишем уобичајену биографију Савину, ни приказ филолошког и књижевног дјела што нам га је оставио тај умни и смјели реформатор српског правописа, претходник Вука Караџића. О свему томе је већ подоста написано, и то од компетентних људи. Неодољиво, међутим, привлачи ме живот тога човјека, најнесрећнијег међу бројним несрећним посленицима у нашој култури осамнаестог и деветнаестог вијека. Онај ко у овом данашњем захукталом и напетом времену, које није много наклоњено понирању у судбине људи, највећ стрпљива да се наднесе над Савин живот, онај живот што се крије с оне стране голих биографских података, биће задивљен кратким, као муња кратким, бљеском његова ума и још више потресен искиданим током и стравичним крајем тога истог ума у сумраку бечке луднице.

Ево нас овдје пред још једном трагедијом. О животу Саве Мркаља, ипак, мало се зна. Прије свега, о његовој интимној, психолошкој, односно психопатолошкој структури. Марљиви истраживачи већ су ископали из архива, изгледа, све постојеће документе, али и даље остају огромне празнине, читаве деценије непознатог нам Савиног живљења, и те празнине нас

бацају у очајање због немоћи, чини се, коначне наше немоћи да досегнемо нешто чега више нема. Штавише, изгледа да се замео траг и неким примарним документима, који су још били доступни ранијим истраживачима (Рајковић, 1877),¹ па и у томе треба видјети зао удес Саве Мркаља, који као да му хоће немилосрдно затрти до скоро још видљиве трагове. И тако, данас, стотину и четрдесет година послје Савине смрти, не преостаје нам друго, него да уз помоћ наслућивања, варљивог и бременитог грешкама, покушамо повезати одломке, праве крхотине, које су на наше обале набачене послје једног животног бродолома, па да из тих комадића некако обновимо здање које се зове Човјек. Ризик је велик. Ризик је да у таквом настојању западнемо у још тежи гријех према Сави, гријех према његовој истини. Искупујемо се, можда, макар жељом да останемо ипак вјерни истини.

¹ Борбе Рајковић, Нови Сад 1825—1886; књижевник, уредник листова и часописа, писац бројних биографија о старим писцима. У часопису *Јавор* од 1877. објавио је »биографско-књижевну слику« Саве Мркаља. Биографија је написана на основу докумената, али не сасвим објективно, већ са доста саосјећања и са понешто болеливе пристрасности према Мркаљу.

Рођење у плетари

Merccail Sabbas Anno 21., Relig. G. Rit. non Unit. Croata e pago Ztenichak in 1° Banali Regimenti, Pater Petrus Plebeius in Ztenichak degens, Media vivendi habet ex conditionibus, Eminens.²

Тако пише под бројем 32. у школском каталогу другог семестра загребачке Архигимназије за годину 1804.

Тај Sabbas Merccail, како га ту именују, или Sabba Merccaly, како ће га у потоње вријеме још именовати, не може бити нико други него наш Сава.

Pagus Ztenichak је данашње село Сјеничак, некада, још почетком четрнаестог вијека названо Ztencičniak по истоименом феудалном граду, чије се развалине и данас назиру у засеоку Рокнићи, све већ обрасле густом шикаром.

Мркаљи, као заселак, или братство, по црногорском, постоје и данас у Ласињском Сјеничаку и у Доњем Сјеничаку. Према предању, а и по надимку »Баслак«, Сава је рођен у Ласињском Сјеничаку.

² Мркаљ Сава, 21 година, вјере грчке, не унијатске, Хрват, из села Сјеничака, прве банске регименте, отац Петар, пучанин, живећи у Сјеничаку, средства за живот има подучавајући баке. Одликаш. (Архив града Загреба, V-B-713).

Знам да су, све до рата 1941—1945. године, у сјеничарској цркви постојале прастаре књиге-протоколи рођених. Ту су морали бити записани и подаци о Сави и његовој родбини. Књиге су у ратном вихору нестале, највјеројатније спаљене.

Међу Савиним потомцима, с надимком Баслак, све до наших дана живјела је и породица познатих сјеничарских млинара. Отац, Павао, први градитељ млина, бавио се и грађом сеоских кућа, па је неретним случајем страдао у паду с кућног осијека, још пред први свјетски рат. Оставио је три сина, сва три изузетно обдарена младића. Најстарији, Симо, био је генијални обијач брава и каса, а млађа двојица, Петар и Мићо, наставили су очеву традицију млинара. Међутим, уз млинаруње није било посла и заната у коме се они не би исказали и истакли као талентовани мајстори-самоуци: од грабевинарства и столарије до електрике и мотора, свака ствар, свака справа слушала је њихову стваралачку вољу и руку.

Занимљиво је да је све до 1941. године постојало сеоце Мркаљи чак тамо на десној обали Сутјеске, одамах изнад Тјентишта. Ратни пожар га је збрисао у неповрат, па на тим мркаљским кућиштима расте данас трава и коров до појаса. Село Мркаљи постоји још и близу Хан Пијеска у источној Босни.

Из поменутог школског каталога дознајемо да се Савин отац звао Петар, да је био »пучанин«. А мајка? Ко још и за матере пита! Оне носе на глави кабловске воде из јарка, перу рубине у студеној води (зими се лед на перилу мора разбијати сјескиром), доје и уповајају осуч, и то је све што се о њима зна, онако, што би се данас рекло, глобално. О Савиној мајци

мисли се да није била душевно здрава и да је син од ње наслиједио душевну болест.³ Податак је врло значајан, па ћемо се још вратити на њега и на његов извор.

О имовном стању Савиних родитеља можемо поуздано закључити из оног податка »*media vivendi habet ex conditionibus*« (»средства за живот има подучавајући баке«). У вези са тим питањем бар историчар нема потребе да трага за документима из тог времена. Биће му довољно да прошета кроз Мркаље какви су данас, а од живих старца сазнаће какви су били прије педесетак година. Нека га не заварају поједине зидане куће на које ће наићи: то су производи наше данашње шире заједнице, и помало Германије. У Савино доба није било »шире заједнице«. Село је живјело у натуралној привреди, одвојено од свег свијета, затворено у себе, онако како је оно само самцато могло да живи, онако како су му омогућавале властите руке, знање и умијење, земља и поднебље. А све је то онда било јадно, посно и мршаво.

Већина кућа била је грађена од плетера, од кестенова пруга. По плетеру набој од иловаче. На крову слама. Рјеђе су биле куће од храстових брвана, покривене шиндром. Сасвим ријетки су и чардаци, и то у најимућнијих људи. Још за мог дјетињства, прије педесетак година, било је не мало кућа, а и дан данашњи их има, у којима човјек и стока бораве под истим кровом. Ријетко, сасвим ријетко се могло наићи на дрвени под у тим кућама. Гола, увијек влажна и хладна земаља умјесто дрвеног пода, по којој гмижу полугола дјеца. Уз дјецу су и крмаче. Кад

³ Др Душан Кашић, *Манастир Гомирје*, Карловац, 1975.

се опрасе, крмаче су мало дивљс, па ће насрнути на дијете у колијевци и одгристи му уво или нос. Пуних шест мјесеци у години бије студен, пушу вјетрови. Блатишта око кућа и по путевима. На граничарским листинама људи се »потписују« крстом и прстом. Од године 1715. (по Радеки)⁴ у Сјеничаку се помиње црква, посвећена Св. Параскеви (Петки). Непрестани ратови с Турцима и изненадне провале турских чета уништавају домове и животе, не дају да се напредује.

У таквим приликама родио се Сава Мркаљ 1783. године.

⁴ Милан Радска, *Горња Крајина или Карловачко владичанство*, Загреб, 1975.

2 | Велики свијет у години Савиног рођења

Емануелу Канту, родоначелнику њемачке класичне филозофије, већ је измицала шеста деценија живота. Управо је објавио *Критику чистог ума*.

Гете, савјетник великог војводе у Вајмару, посматрао је свијет с висине свог интелектуалног пријестоља и отпочео да ради на *Фаусту*.

Млади Шилер ће баш те године да се прослави својим драмским првенцем *Разбојницима*.

Хајдн улази у зрело стваралачко доба, дворски је музичар код кнеза Естерхазија.

Моцарт има 27 година, већ је обавио своје тријумфално вундеркинд-путовање по Европи, одсвирао је своје сонате пред Маријом Антоанстом и, прскинувши с феудалном класом, постаће први »слободни умјетник«, што ће рећи сиромас.

А Бетовен, са својих 13 година, постаје оргуљаш у дворској капели у Бону.

У Француској је тих година сишла са животне позорнице плејада Монтескје-Русо-Волтер-Дидро, али су њихове идеје остале и означиле највећи духовни покрет 18. вијека, покрет рационализма и просвијећености. Идеје енглеских и француских филозофа утрале су пут грађанским револуцијама.

Сави Мркаљу је било десет година кад су француско друштво спопадали револуционарни грчеви. Под ударцима гиљотине падале су главе, не само краљевске и аристократске, падало је хиљаде и хиљаде глава, час у име левице, а већ сутрадан у име деснице. Покољ у Лиону. До јуче најближи саборци, данас скидају главе један другоме. Гину: Мара, Дантон, Камиј Демулен, Сен Жист и Робеспјер. А на мјесту овог распрслог сазвјезђа засјаће на европском небу једна једина нова звијезда — Наполеон Бонапарте. Кад се Сава родио у мркаљској рогозини, док је пузао по блатњавом поду, кад му сүлуда крмача умало није унаказила лице, док је над Сјеничком владао вјечити сумрак, Бонапарта је већ био положио официрски испит у *Ecole militaire* и припремао се да освоји Европу.

Аустрија се опорављала од седмогодишњег рата, али су граничари и даље гинули којскуда. Три године прије Савиног рођења умрла је царица Марија Терезија. Одјек француске просвијећености допире и до наших крајева. Син и насљедник Марије Терезије, Јосиф II, просвијећени апсолутиста, отвара епоху јозефинизма, једнако подржаваног од грађанства, колико и оспораваног од феудалаца и клера свих боја. Славенски Југ се отвара према културном, напредном Западу. Умни и учени људи, потекли из народа, теже да »просвијетле неуко пучанство«. Андрија Качић-Миошић већ је 27 година прије Савиног рођења објавио на народном језику *Разговор угодни...*, најпопуларнију књигу онога времена. Није искључено да је она, као и Рељковићев *Сатир*, доспјела и до Савиног дјечаштва. Доситеј Обрадовић је 1783. године,

баш кад је Сава угледао свијет, објавио у Лајпцигу своје *Писмо Харалампију и Живот и прикљученија*, а 1784. године *Совјете здраваго разума*. Сљедбеници Доситејеви: Емануило Јанковић, Павле Соларић, Атанасије Стојковић, унеколико и савременици Саве Мркаља, затварају тај круг просвјетитеља, морализатора, поклоника науке и разума, списатеља »на ползу народа и јуности«. Клима коју су они створили имале знатног утицаја на научну оријентацију и животни пут Саве Мркаља.

Вук Караџић се још није родио.

Јернеју Копитару су три године.

На Истоку, у Србији, турски колац и конопац не престају смиривати страст српског народа за слободом. Године 1781. Аустрија склапа савез са Русијом против Турске, обје силе подстичу српски народ у Србији да се дигне на устанак, и кад је Аустрија објавила рат Турској (1788), устанак у Србији се и разгорио. Коча Анђелковић успијева да повеже поједине испрва изоловане устаничке акције и све се добро развија, али аустријска војска не прелази Саву и Дунав! Рат Аустрије против Турске, као што то често бива, траје без правог ратовања. Ратује само раја. Побуњена раја остаје осамљена да испашта због интереса велесила. Кочу Анђелковића набијају Турци на колац. Тако је то.

Дабоме, ови догађаји нису морали имати никаквог непосредног утицаја на Саву, нити на српски народ у Хрватској. Тешко је претпоставити да се за њих и знало. Географска удаљеност и одсуство изражитије националне свијести у српском народу ондашње Војне крајине (Саву Мркаља биљеже у докумен-

тима »Хрватом«!) били су препрека да се сазна за догађаје који су се одигравали у далекој Србији, макар колико они били језиви. Срби у Хрватској су једину везу са српством имали преко слабашног православља, притиснутог насилним унијаћењем, а граничарске повластице (били су слободњаци, а не кметови), иако су биле скопчане са непрестаним гињењем, стварале су у томе ратничко-сељачком народу илузију о некаквој његовој слободи, под заштитом свемоћног и »праведног« цара. Ту је било главно питање елементарно-егзистенцијална слобода у којој није ни долазило на дневни ред питање о националном бићу. Обрађивати земљу, уколико то ратовање допушта, наново градити куће на згариштима, рађати дјецу, бити у сталној оружаном приправности (*С крвљу ручак, с крвљу и вечера*), служити као резервоар најбоље војске за најудаљенија аустријска ратишта, далеко од турске границе (искржавили су у ратовима против Француске 1792—1801) — то је био живот наших граничара. У томе кругу се кретао сав живот Срба у Хрватској за младости Саве Мркаља. До њих су стизали само бефели да се иде у рат и смртовнице за погинуле. Ваља све ово имати на уму, како би се могло закључити да су »дух и вријеме« Савине младости били под утицајем више рационализма, а ваљда нимало национализма. Тек познанство и сарадња са Вуком Караџићем, у Будиму 1810, и с осталим интелектуалцима, махом из Војводине, гдје је млада грађанска класа била већ и национално пробубена, учиниће да се и Сава Мркаљ почиње осјећати припадником једне јаче националне средине, а то осјећање ће, са своје стране, оплодити његову рацио-

налистичку подлогу и дати још један импулс његовом филолошком стваралаштву. Тек од тада он постаје свјестан и свог националног бића, па ће се и његова дјелатност усмјеравати непрестано на »ползу«, не било којег, не ни његовог граничарског, него баш »србског народа и књижества«.

У подножју данашњих мркаљских кућа простира се питома долина Слатњак, названа по истоименом потоку. Поток је слабашан, једва је у свом доњем току кадар, и то у зимско доба, да покреће млинчић-прељевак. Око поточића су обарци и палучци, тукови и дубраве, све је то сјенокосно ако Слатњак узмогне да у сушним мјесецима надоји земљу влагом. Тада њему самом не преостане воде него тек толико да би испод Букове главе и кроз Ковачевачко поље некако доцмиздрио до Купе. Једва жив.

Између свих пашинаца, у околини Мркаља, Сава и његови парњаци најприје би гонили говеда баш у Слатњак. Ту бијаше обиље скровитих мјеста гдје се могло ћућорити крај ватре, пећи украдене кукурузе, далеко од ока старијих, па у предјесен, кад се из потока почиње извијати прво прамење магле, стварати засебан свијет, свијет игре, бенавије, сваба и малих туча, али и свијет маштања о вилама и вукодлацима, о змајевима и нечастивима, о вјештицама и сугреби-ма и о Краљевићу Марку.

И Сава је у томе дјечјем свијету, стварајући га и сам, нашао своје мјесто. Али само дјелимично. Живио је у њему, али се и издвајао из њега. Није приањао ни уз игру свињкања, ни уз тучњаве, ни уз псовке, ни уз приче о сеоским цурама.

Није ли се ту, у Слатњаку, догодно почетак Савиног раскола са свијетом уопште?

Ко је заправо почетни узрочник тог раскола: он сам, десетогодишњи дјечачић, или његова говсдарска дружина? Гдје је и од када заправо траје оно што обичавамо називати »почетак«? Биће то неразмрсиво клупко узрока и последица, обостраних кривица, јер једна другу изазива, вуче и заплиће.

Почнимо од Саве. По неким описима потоњег Савиног лика може се засигурно закључити да је дјечарац био малешак, пејачак, блсдуњав, вјероватно најслабији међу својим парњацима. Кад се распали игра свињкања, Саву сви гурају, руше, и он не успијева да добаци свињку до жељене мете. У рвању је опет најслабији. Шта је сад природније него да се малац, увријеђен и потиштен, почне повлачити у страну, у своју усамљеност! Шта је природније него да донесемо пресуду у корист Саве, а на штету сурове средине у којој је растао!

Издвојивши се од дружине на узвишицу, одсутан и сјетан, мјесечарски загледан час у себе, час у широко обзоре, гдје су се крили његови будући путеви, Сава као да почиње осјећати сласт од тог издавања, он осјећа некакву пријатну надмоћ над својим друговима, почиње на њих гледати с висока и поспрдно. Не само њих, читав свијет почиње гледати некако постранце. Ту га хватамо у његову, ваљда почетном гријеху: особењаштву.

Зар издавање од свијета није почетни предуслов сазнања? Да би се свијету могло сазнајно приближити, ваља се и удаљити од њега, посматрати га с одстојања. Изгледа да се већ у те слатњачке дане зачела у Сави страствена жеља да свијет критички по-

сматра. То је његова врлина, али у томе је и почетак трагедије његове.

Тешко ономе ко посматра своју дружину извана и одозго, ко се издаваја и уздиже, ко хоће корачати изван пртине, по цјелцу. Ништа тако не раздражује осредњост као онај ко се, макар и за главу, издигне изнад ње. Осредњост обожава само осредњакс, и то баш оне који своју осредњост покривају лажним вриједностима: уображеношћу, наметљивошћу и насиљем. Они, чак и кад испоље тежњу за влашћу, остају и даље осредњаци и зато не сметају средини из које су потекли, остају и даље њезини вјерници и идоли. Сава се уздизао одвећ, преобразио се у странца и сад та околина почиње да га истискује као »страно тијело« које жуља. Али снага Савина је у његовој нутрини, још је запретана, повучена и тиха, те он не показује ама баш никаквог знака да би желио да се наметне својим другарима, да управља и влада њима, да их мота и прмотава и жднс прско воде преводи. Он ће се показати прави антиталенат за такве послове. Снага његова је сасвим другачије нарави од оне од које су саздани вође и властодршци.

Он је, вјероватно, већ тада видовито наслућивао неке нове истине које ће касније открити свијету, али, како ћемо видјети, он неће ни убудуће имати довољно снаге да се за њих бори до краја. Дозвољавамо себи да овим већ сада наслутимо трагичну страну његова будућег живота, али коријени његова страдања спуштају се до у слатњачке ливаде.

Сава Мркаљ није био стармали. Он је особењак, настрањак, али је и дијете. Ено га како се одвојио мало подаље од друштва и нечим се забавља на самом потоку. Зајазиио бусењем Слатњак и зауставио

његове воде. Бент је ту. Потом ће од врбе или кукурुзовине изајељати колце — »млин«, поставити га у рапљас испод јаза, пустити воду и, где сад чаролије: колце се врти. Сава је сав занесен и не миче се од своје творевине. Али не задуго. Ето дерана! Испрва су и сами забленути и опчињени веселим брскутањем воденице, али пакост њихова је јача од опчињености.

— Е, нећемо тако, Сава Баслак! Зашто си побјегао од нас?

Руше му водојажу, вода шикну и однесе млинчић низ поток. Сад се догоди нешто што ће Саву пратити чешће у његовом каснијем животу: баца се на земљу, превија се, плаче, вришти у немоћној јарости. Најзад се диже и сав погружен одлази кући. Узалуд поклици за њим:

— Сава Баслак, о, Сава Баслак, врати се! Шалили смо се.

Сава се не осврће. Никад, никад више неће се поиграти с њима. И тај надимак »Баслак«! Слушао је толико пута:

— Сава Баслак, оправи ме мало кући од говеда.

— Сава Баслак, ајмо се рвати.

— Сава Баслак, крава ти у курузима.

Није га срдило што носи надимак. Зна он да у цијелом Сјеничаку нема куће без надимка. Једни са некаквим смислом (Капрол, Фирар, Шкиљави, Тутлек, Вањдадар, Кесоња) и други без јасног смисла (Багешица, Шкоро, Љељуш, Шкицан, Љољан). »Баслак« не значи ништа, али Сави смета баш такав надимак зато што је ружан као ријеч, што ружно звучи у уву.

Рушење млина као да је срушило, регби, и Савине посљедње наде да би могао обастати у тој средини, покидало све карике које су га, све до тада, спајале с његовим вршњацима. Карике су, наиме, постојале и то чвршће него се то њему чинило. Сви су они били једнаки, сви потекли из истих мрачних колиба, сви су пузали међу крмачама (један је остао и без ува!), сви су били говсдари и свињари, сви једнаки јадници без обзира на то што ће многи између њих постати славни сеоски барабе, бојције, силовњаци, или врли граничари у Бонапартиним и Јелачићевим региментама, или запјењени ратници на Талији, бранећи цара Фрању и његову фану.⁵

⁵ Њем. *Fahne*, застава.

Шта учинити сад, питао се дјечак. Некаква снага се сакупљала и сабијала у његовој нутрини, као у заптивеном котлу, снага незадовољства, очајања и чежње, и тај силни напон морао је да потражи одуве. Куд било. Само што даље од блата, крмака, псовки и грубости.

Изишао је на Паљеницу. Први пут је оданде осмотрио лијепу долину Калудре, спустио се оком до Утиње, али не могаде никуд даље јер му видик затворише брда горњосјеничарска.

Испео се и на Падешко брдо. Распукло му се широко обзорје на купску равницу. Гледа оне бијеле цркве-зиданице високих звоника како израњају из бујна зеленила. Богатство. Оданде, дакле, допире до његове колибе оно дубоко брујање звона што га ослушкује у зимске сутоне. Тамо је некакав другачији свијет.

Милан Радека наводи да је крајишка власт имала до неке мјере интереса да подиже школство. Тако се 1787. године помиње постојање школа у Сјеничаку и Перни. У Сјеничаку су учитељи Стеван Јурас и Јован Видовић, а на једном Псалтиру стоји потпис »малог отрока«, Ђака Саве Чабраје. Да ли је и Сава Мркаљ похађао ту основну школу, не знамо,

можемо претпоставити да јесте, али је свакако, према крајишком и црквеном пропису, морао долазити на тзв. катихизацију.

Могло му је бити десет година кад је први пут, на позив домаћег свештеника,⁶ дошао цркви Св. Петке да би учио катихизис. Застао је пред љепотом цркве што се на врху Маслековог брда приљубила уза земљу, саздана сва од дрвета, које је од дуга времена, сунца и киша попримило плавичасту боју. Заволио је складност, скромност и шћућуреност те црквице. И парохов стан је лијспа брвнара, велика као ниједна кућа коју је дотад видео у Сјеничаку.⁷ Прије него што ће почети вјеронаук имао је доста времена да разгледа све што се са брещчића могло оком досећи: долина рјечице Утиње отворила се широко према западу и у даљини подно некаквих големих брда лежи некакав град. Рекли су му да је то Карловац.

Тамо ћу! Ондје морам потражити срћу.

Учи лекцију вјеронаука, сриче слова, ријечи не разумије. Дјечаци су, слиједећи свештеника, изговарали из свега гласа, толико гласно да су им врат-

⁶ Међу старим листинама Горњокарловачке епархије, које се чувају у Државном архиву у Загребу, налази се један извјештај из »Стјеничака« из 1780. године, потписан од »пароха стјеничког« Маноила Рабрића.

⁷ На томе простору, око цркве и парохијског стана, одиграће се стотину година касније (1897) сјеничарска buna »против мађарона«. Обје грађевине добро памти и данашње најстарије покољење. Нестале су тридесетих година овог вијека: најприје је изгорио стан, а потом су срушили дивну стару црквицу-бакицу да би на њеном мјесту сазидали нову, »љепшу«.

не жиле набрекле, изговарали су некакве ријечи за које су му старији момци рекли да су то слова: аз, буки, вједи, глагол... Потом, у наредним лекцијама, срицали су ријечи из часловца, Сави сасвим неразумљиве: »Страстију твојеју Христе страстеј слободихом се и воскресенијем твојим из истаснија избавихом се Господи слава тбс.«

Пред Саву Мркаља се поставила први пут загопетка. Можда је он био и пред том загопетком апсолутни усамљеник. Док су остали ђаци бубали ријечи напамст, не питајући се за њихово значење, па су чак налазили и смијешности у томе чудноватом »аз-буки«, дотле се Сава мучио питањем:

— Есам ли ја бснаст или је све ово око мене субенасто? Каква су то слова, какве ријечи, зашто учим нешто што не разумијем? Тако не говори нико. Тако не диване ни мој ђаћа Петар, ни сеоске бабс Инђија, Марта и Јулика, не говоре ни орачи, ни жетелице, ни говедари.

Момак ће ту загопетку носити у себи пуних седамнаест година, да би је разријешио рсволуционарним ударцем, сјечивом свог ума и знања, треснувши 1810. године по »салу дебелогa јера...«

Плашчански клирик

Са комадом просенице и угњечена граха у торбачићу, с препоруком коју му је написао парох сјеничарски (вјероватно у стилу »...јуноша иже јест достоин всјакаго попеченија и помошћи«), упути се дјечарац у Плашки. Пјешке. Силна жеља за науком и притисак надарености која је, заробљена још, чекала свој час да пробије љуску страха и несигурности, дала му је крила, па је за свега два дана прелетио тај пут.

По свој прилици је морао од Горњег Сјеничака преко Влајнића брда ударити на Војнић, па на Будачки, па је код Вељуна пребродио Корану, и законачио у Примишљу. Нека добра жена му је удијелила вечеру и покрила га поњавом кад је заспао у штали. Он још није кадар ни да наслутити каква негостољубља ће га дочкивати у његовим будућим лутањима. Затим сутрадан још једна зелена и студена ријека, Мрежница, и млин на њој, прави правцати моћни млин, не онај слатњачки, и каравани пред млином, и чудо свијета што се врзма око коња и врећа, све је брашњаво бијело; још мало па ће се преко Тоболића и Кнеје сручити у плашчанску долину.

Плашки.

Сава је пошао у Плашки с намјером и с поповом препоруком да буде уписан у Клирикалну школу.

Које године је то могло бити?

Овдје почиње хронолошка збрка око Саве па тако и недоумица у нашим настојањима да реконструиремо његов живот. Док Рајковић пише да је Сава ту школу завршио већ 1799. (sic!) дотле Кашић наводи да је Сава »завршио клирикалну школу (богословију) која је 1801. године (sic!) била отворена у Плашком«.⁸

Радека пише о »намјери« епископа Авакумовића да 1798. године (sic!) отвори клирикалну школу у Плашком, а да је ту намјеру остварио тек владика Миоковић, дакле, по томе, послје 1798. године.⁹ И даље, пише Радека, »епископ Видак отвара 1802. године (sic!) школу под именом Клиричка«. Истина, на другом мјесту Радска наводи да је епископ Видак »обновио« 1802. године исту школу. Можемо допустити да историчари учине овакве варијације, јер је врло вјероватно да се поменућа школа и по више пута отварала и гасила, као што то често бива у сиротиње, тако да сваки од историчара може бити у праву, посматрајући нешто што је тек у стадију настајања. За нас је, међутим, занимљиво и за анализу Савине личности врло значајно да се утврде стварне године његовог школовања у Плашком. По Рајковићу, Сави је било свега 16 година кад је ту клирикалну школу завршио (1799). Не знамо данас из каквог примарног извора је Рајковић тај податак извукао, јер таквог документа више немамо,

⁸ Др Душан Кашић, оп. цит.

⁹ Милан Радека, оп. цит.

али можемо вјеровати да је Рајковић у своје вријеме могао и до таквог документа доћи, прелиставајући архиву плашчанске епархије која је у потоњим временима доживјела свакојаке перипетије. С овим је у сагласности и Радекин податак да је у српској школи у Госпићу, 1799. године, био учитељ клирик Сава Мркаљ, младић од 17 година. У прилог Рајковићевој тврдњи говори донесла и једна реченица из Савиног писма епархијској Конзисторији, датираног у Војнићу 17. јула 1825. године. Он ту пише да је »већ у 16. години свога узраста добио отпуст из војне (граничарске) службе«, а до тог отпуста могло је доћи или због физичке неспособности или због успјешно завршеног школовања, дакле, као изузетна награда за умну способност. Или је отац Пстар продао једину кравицу да би некако намакао мито комисији како би сина ослободио од солдације? Јер, то је такођер опширно описано у историјама Војне границе, подмићивање граничарске администрације цвјетало је и у оно вријеме. Још један податак из Савиног пера: у својој молби Конзисторији од 26. јула 1811. године, да би био примљен у манастир Гомирје, наводи и да је »помоћу и заузимањем саме Пречасне Конзисторије«, што се може видјети у протоколу године 1799. под бројем 198 »био ослобођен војне службе и примљен у број клирика«.

Клирикална школа у Плашком била је, у ствари, једна рудиментарна богословија за образовање будућих свештеника. Школовање је трајало двије године (двије класе). Примала је око 20 до 30 клирика, врло различитог узраста — од 15 до 30 година. Дио трошкова морали су да сnose родитељи. Школа је морала да претуре свакојаке муке. Прво, што би се

данаас рекло, »концепцијске«. Јер, како би на епархијску власт дошао нови епископ, тако би се мијењала и судбина школе: један је отвори, а други затвори. Друго, оскудица ваљаних наставника. Треће, уџбеници су били махом рукописни (скрипта). Немамо тачних података који предмети су предавани у Савино вријеме, дакле баш у годинама рабања школе. Тек за 1847. годину знамо да су се у плашчанској Клирикалној школи учили: догматика, библијска историја, граматика, пјесније, типик, нравственост, методика тумачења јеванђеља и други. Коста Петровић¹⁰ пише да је концем 18. вијека постојала и у Сремским Карловцима клирикална школа у којој се учила: граматика, катихизис, пастирско богословље и дидактика. Сава је у плашчанској школи савладао бар нешто од тих предмета, макар и у најоскуднијем опсегу.

Архивска грађа нам је још увијек склопа. Још има неко ко прати и биљежи кретање Савино. Рајковић је могао да утврди да је Сава исте године (1799), кад је завршио плашчанску Клирикалну школу, »постао учитељ у славено-сербској школи у Госпићу«. Значи, из школске клупе право на школску катедру, и то по позиву, по погодби. Значи да је младић понио најбоље оцјене из плашчанске школе. Рекло би се да је ступио на стазу која ће га водити ка стабилном службеничком животу. Јер у једном извјештају стоји да млади учитељ »у сваком добром нахођењу находитсја и ревност наложенога дјела добро совершајет« и да је труд његов у школи »непоначдим«, што значи да није штедио себе у послу.

¹⁰ Коста Петровић, *Историја карловачке гимназије*. Нови Сад, 1951.

Па ипак, он остаје у Госпићу само једну школску годину! Зашто? Утврђено је да су постојале, прије свега, тзв. објективне потешкоће пред том госпићком школом. Издржавала се доприносом свештеника из цијелог протопрезвитеријата и госпићких трговаца, али и једни и други нередовито и непотпуно испуњавају своје обавезе. Трговци нису дали чак ни једног крајцара од своте (50 форинти) коју су обещали. Каква је то заосталост у упоредаби с национално и културно пробуденим грађанима-благодјелцима у Војводини! По томе изгледа да ни Мркаљу није пристизала плата која је, по погодби, била утврђена. Све то стоји.

Али ово краткотрајно Савино учитељевање у славено-сербској школи у Госпићу открива нам да је постојао још један чинилац сасвим психолошке нарави: неслагање Савино са околином у коју је дошао да је поучава и васпитава, а показало се да је она била претврд орах за њега. Средина је почела да дави и меље њега самог!

Прво, ко су били његови ђаци? Капелани и свештеници којима је недостајало основно школско образовање, а затим синови трговаца и официра. Први су узрастом далеко изнад Саве, брадоње и брकोње, а други припадници социјално »вишег« слоја. Има међу њима набуситих тиквана који не разумију ни зашто су послани у школу, а камоли да прихвате голобрадо и бласудуњаво момче да их оно учи писмености и памети. Они га не »штимају«: не устају кад улази у разред, галаме, пуше, не долазе редовно у школу. У таквом, заиста чудном односу између учитеља и ученика, Сави није било лако да заузме, што би се рекло, »правилаан« педагошки став. Не прилагођава

се њима да би могао прилагодити њих себи и привикнути их учењу. У Сави се раба побуна. Он осјећа горко незадовољство и промашеност.

Друго, Рајковић пише да се Сава »у Госпићу није могао слагати са официрима и трговцима«. И из тог податка видимо да је осјетљива и честољубива душа младог учитеља морала западати у честе и жестоке сукобе са охолом официрима и њиховим поимањем официрске »части«.

Сава одлази.

Црквена власт жали за њим, те успијева да га наговори да се опет прими школе у Госпићу. Тамо је 1800. године, али опет на кратко, јер се прилике у школи нису нимало побољшале. Поред осталог, и војна власт му чини сметње одводећи Баке у војну службу.

Ево нас пред првом празнином. Пуне три године протичу а да не можемо дознати куда се младић креће. Као да имамо посла с лукавим лисцем, или пустоловом, који жели да замeтне траг. Али, како ћемо то касније све више сазнавати, лукавство није у Савиној природи.

Тек школске године 1803/4. ево га уписаног у другом семестру загребачке Архигимназије (*Archigymnasium regium zagrabienne*)¹¹. Али и тад нас Сава завава. Фанцев уочава загонетку, не могавши је и ријешити. Наиме, у штампаном *Ordo scholarum humanitatis et grammaticarum Archigymnasii regii zagrabienensis* за годину 1804. јасно се види да је Сава у ту гимназију ступио тек на почетку другог семестра (1804). Тај податак се налази у рубрици »*Semestri II accesserunt*« (»у други семестар су придошли«). Међутим, у рукописном *Catalogus auditorum primae humanitatis semestris secundi* стоје Савине оцјене *emīnens* (одличан) из свих предмета другог семестра, па иста оцјена стоји и за први семестар, али без навода гдје је и како је први семестар учио и положио, тј.

¹¹ Фрањо Фанцев, *Загребачко школовање Павла Соларића*, Наставни вјесник, XXXVIII, 1929/30, стр. 7—8.

да ли је у којој другој гимназији, одакле је »придошао« у загребачку (»Semestri secundi accesserunt«) или је први семестар учио и полагао као приватиста?

Сави је тада двадесет и једна година! Сви остали ђаци су између 13 и 17 година. Тада се однос између њега и средине корјенито измијенио у поређењу с оним што је било у Госпићу. Он је сад бркајлија међу жутокљунцима. Па и то би могло да буде недовољно по њега: сви ушину прстом у ту изузетну личност, која стрши над осталима. Да је био слаб ђак постао би предмет поруге. Али Сава ту неједнакост успјешно компензира и ућуткује пакоснике: он је у свему одликаш (emipens), он је тотални одликаш, најодличнији међу одличнима. Међу 45 ученика има 14 одличних, а Сава је други по реду.

Сад опет једна нејасноћа. По Фанцеву Сава Мркаљ школске године 1804/5. отпочиње филозофске студије, уписавши се на Загребачку краљевску Академију знаности (Regia Scientiarum Academia zagrabien-sis)¹². И Фанцев се пита како је дошло до тога да се Мркаљ уписао на факултет већ 1804/5. кад је исте године требало да учи још други разред гимназије. Записаног објашњења нема, па можемо само претпоставити, као највјероватније, да је Сави, као апсолутном одликашу у првом разреду гимназије било

¹² Царица Марија Терезија је 1769. године основала школу за политичке науке у Вараждину. Иста школа је 1772. пресељена у Загреб и прерасла 1776. године у Академију знаности, те је све до 1850. дјеловала као највиша наставна установа у Хрватској. Она је, дакле, замјестак каснијег Свеучилишта. Имала је три факултета: теолошки, правни и филозофски. Студије су трајале двије године. (Према *Енциклопедији Југославије*).

изузетно допуштено да полаже посебан пријемни испит на факултету, у ствари тај нама проблематични други разред гимназије.

И као студент филозофије Сава је опет *emipens*. На првој години студија има 102 слушаоца. У првом семестру 1804/5. Сава је између 19 одликаша четврти по реду, и то из логике и историје филозофије, а у предметима прагматичне угарске историје је седми међу 16 одличних. У другом семестру је у математици први међу 14 одличних.

Године 1805. Сава Мркаљ полаже *Tentamen publicum* («јавни испит») из логике, историје филозофије и математике, а године 1806 (дакле, на крају друге године студија) из архитектуре, хидротехнике и метафизике. Постоји и штампани *Tentamen publicum ex metaphysica et philosophia morali quod in Regia Academia zagradiensi ex praelectionibus Andreae Minkovich sub finem anni scholastici MDCCCVI die 10. Augusti subiverent: Dominus Mercail Sabbas philosophi absoluti*.¹³

Сави су тада биле 23 године.

Морамо се још задржати на феномену *emipensa*. Како можемо да га објаснимо ако знамо сву Савину предисторију и посве неповољне услове под којима се морао школовати у Загребу? Сава потиче из једне дозлабога сиромашне граничарске породице из које није понио никакво предзнање. Он је *plebeius*, а око себе, у Загребу, има колеге чији су родитељи *cives* (пургари), па и племићи. Социјалне разлике су драстичне, па и антагонизми у односима неизбежни.

¹³ Овај »*Tentamen*« цитира Ф. Фанцев у свом поменутом раду. Мени није пошло за руком да тај докуменат пронађем.

Писац ових редова се добро сјећа како се стотину година послије Саве у карловачкој гимназији с презиром гледало на »граничаре«, и то од стране колега чији су родитељи још колико јучер носили граничарске опанке, а исте су народности и исте вјере. Јучер слугански граничари, данас карловачки пургари, и ето разлога да на дошљакс-граничаре гледају с висока. Сава је завршио некакву биједну школу у Плашком, па можемо замислити у како тешкој конкуренцији се нашао у Загребу, имајући око себе колеге из фрањевачких и језуитских школа. Сава је међу ријеткима у каталогу школа који се издржавао *ex conditionibus* (дајући инструкције). Дакле, морао је да уложи многе додатне напоре: да подучава љубавце и умно заостале, да »прескочи« двије године редовног школовања и, поврх свега, будимо сигурни у то, да послужује неку загребачку госпођу, посећи јој дрва и слично, за квадратни метар пода и сламарицу гдје је лежао у влази и студени. Сви његови колеге били су у предности: живјели су у породичним гнијездима и, не на посљедњем мјесту, у свом завичају. Своје неприлике Сава је могао да побиједи само изузетним интелектуалним и физичким напором, само снагом талента. Али, како ћемо још видјети, судбина ће га за све то наградити својим исцрпним лицем.

Од стотине граничарских младића, деведесет и девст би се с дипломом загребачког Филозофског факултета одмах приклонило граничарском идеалу: служби-службици у неком магистрату, у суду или у војној команди. Само да се дочспати државне службе. Сава је изузетак. Њему још није доста школе. Он као да се подаје бичевању научне радозналости и, можда већ тада, нагону да обрачуна с бесмислицама црквено-славенског језика и правописа.

Одлази у Будимпешту на студије филозофије и математикс. Опет је одликаш.

Али нешто много значајније од самих студија утицаће на Савино научно опредјељење, па и на читав његов живот, а то је дружење са младим српским интелектуалцима који су тада боравили у Пешти. Ту су медицинари Димитрије Давидовић (1789—1838) и Димитрије Фрушић (1790—1838), познати по томе што су у Бечу године 1813. покренули *Новине сербске*. Ту је и Лука Милованов (1784—1828), студент права, који ће касније написати знамениту расправу *Опит к сличноречности и слогомерју*, писану чистим народним језиком и Мркаљевом реформисаном азбуком, расправу која ће, како ћемо још видјети, подијслити злу судбину Савиног Сала... Тај пештански

интелектуални круг састаје се по кафанама, ту расправља, умује, машта. И једног дана 1810. године, код неког посластичара Стефана, Сава ће први пут зачути како се њиховом столу приближава мукло тумбање дрвене штупе. Прилази им младић, хром у лијеву ногу, омален и слабунјав, али с врло изразитим цртама лица, широко отворених очију. Дошао је из устаничке Србије у одјећи европског кроја, али духа и понашања посве народног: приповиједа чистим народним језиком, полагаано, умно и разложно.

Био је то Вук Караџић.

Сава и Вук су се одмах зближили. Зближио их је обострани таленат којим су зачас успјели да наслуте све оно чиме ће се касније бавити. Лако ћемо себи представити какво узбуђење је обузело та два млада познаника кад су један другоме открили да говоре истим, ијекавским говором, да имају исте погледе на проблеме азбуке, правописа и језика, иако су поријеклом из тако удаљених крајева, један испод Дурмитора, а други од Петрове горе. Ту, у Стефановој посластичарници ће проучавати Улог Павла Соларића, кога Сава назива »наш велики Соларић«.¹⁴ Али, изнад свега, Вук и Сава су у Пешти доживјели највишу духовну сласт: узајамно откривање човјека.

Није без значаја ни чињеница да је у то вријеме био у напону покрет Маџара за националном и језичном независности насупрот аустријској хегемонији.

¹⁴ Павле Соларић (1779—1821), просвјетитељ, моралист и даровит пјесник, сљедбеник и пријатељ Доситеја Обрадовића. Превео с њсмачког рационалистички по духу спис *Улог ума чловјеческога*. Завршио живот у самоћи и биједи.

Као сва напредна европска омладина и млади Мађари су се заносили идејама француске револуције.

У таквој клими појављује се у Будимпешти септембра 1810. године дјело Саве Мркаља *Сало дебелог јера либо азбукотротрес*, малешно по обиму (свега 18 штампаних страница), али велико по своме научно-филолошком, филозофском и општескултурном значају, дјело које ће придобити одушевљене поборнике, али и изазвати огорчене противнике, дјело које ће његовом писцу донијети трајну славу, али и ход по мукама у току цијелог његовог живота.

Опет се морамо запитати како то да се Сава упустио у једну, у оно доба врло изазовну, филолошку расправу, он који је учио филозофију и био првак у математици, који је, по Рајковићу, владао њемачким, француским, латинским и мађарским језиком, а разумијевао грчки и хебрејски; како то да ово своје тешким трудом прикупљено знање није настојао да претвори у занат, у професију која би му донијела егзистенцију. Каквим је то побудама био покренут баш на посао око реформе азбуке?

Истина је: неопходност да се азбука реформише већ је одавно »висила у ваздуху«. Међу писцима оног времена владала је потпуна пометња при употреби слова, па су већ учени људи, просвјетитељи, и прије Саве Мркаља — Захарије Орфелин (1726—1785), Доситеј Обрадовић (1739—1811), Сава Текелија (1761—1842), Емануило Јанковић (1758—1791), Атанасије Стојковић (1773—1832) и Павле Соларић (1779—1821) — настојали да у српски језик, писмо и правопис унесу нешто реда, рационалности и народног духа. Стојковић је духовито рекао да слово »дебело јера«

представља »пети точак у колима«, па га ваља одбацити као сметњу и бесмислицу. Нема сумње да је Сава Мркаљ знао за те своје претходнике и у њима нашао подстицај и подршку за опредјељење »на ползу« свог сиромашног и заосталог народа сјеничарског. Посве је вјероватно да је Сава саосјћао са тим својим народом, да га је притискивала његова неизрецива биједи и да је жарко желио да га, у духу онога времена, не само просвијети, већ и да му својим дјелом и успјехом освјетла образ. Истина је да је Сава проучио дјело енглеског филозофа Џона Лока (John Locke, 1632—1704), творца емпиријске теорије спознаје (*»Nihil est in intellectu quod antea non fuerit in sensu«*)¹⁵ и зачетника филозофије језика, филозофа који је извршио огроман утицај на развој просвјетитељства у Европи. Сава је нашао ослонац и у радовима њемачког филолога Аделупга (1732—1806) који је већ 1790. године прогласио начело: »Пиши како говориш.« Дакле, у цјелини узев, филозофија рационализма која је одражавала дух ондашњег времена, која је одбацивала мрачњаштво, сујевјерје и духовну владавину цркве, која је тежила да и у свакодневни културни живот унесе што више смисла, разума и корисности — није мимоишла ни Саву Мркаља, те је битно утицала на обликовање његовог интелектуалног профила.

Исбјутим, све поменуте рационалне побуде и научна упоришта Мркаљевог дјела не изгледају нам довољни да бисмо могли објаснити суштину његовог стваралачког чина. Те побуде су, по свој прилици, смјештене у уској и веома површинској сфери рацио-

¹⁵ Не постоји ништа у разуму што није већ постојало у чулима.

налног дијела његовог бића. Модерна психологија и психијатрија ће нам помоћи у трагању по дубљим слојевима Савине психе, у којима би се могли бар наслутити, иако не до краја сагледати, и они други, ирационални мотиви који су га нагнали да окрене леђа својој сигурној егзистенцији и да се баци у авантуру филолошког ратовања која ће му донијети бескрајну злопатњу.

Свјесни опасности да услијед помањкања по-
дробнијих психолошких и патолошких података о
Сави западнсмо у произвољно конструисању психо-
лошку шему, свјесни и тога да погонске силе ства-
ралачког (научног, умјетничког) чина уопште нису
никада до краја објашњиве, ми ћемо ипак покушати
да у тај исјечак Савиног живота унесемо нешто
свјетлости, тим прије што се баш у томе исјечку, по
свему судећи, може трагати и за правим узроцима ње-
гова каснијег душевног страдања.

Пред нама су двије поуздане тачке са којих мо-
жемо да се донекле наднесемо у дубину Савине
психе.

На првом мјесту је његова неоспорна природна
надареност. Видјели смо већ с коликом је лакоћом,
успркос изузетно неповољним материјалним прили-
кама, успио да савлада големо образовно градиво
оног времена без икаквог предзнања. То не може по-
стићи просјечан ум. Натпросјечна умна способност,
коју обичавамо називати и талентом (појмом тешким
за дефиницију), чинилац је који, сам по себи и без
обзира на све друге спољашње околности, дјелује
против човјека, против његових елементарних, при-
земних, егзистенцијалних интереса. Таленат је исто
што и вјсчити немир у човјеку, непрестано незадо-

15
ARHIV
GRADA ZAGREBA

~~V-B-713~~

Catalogus
Auditorum Prima Humanitatis
Semestris 2^{ae}
1804.

Dies Examinis.
22. Aug.
28. —

Каталог слушаца другог семестра загребачке
Архигимназије 1804. године

32/Mercail Sabbas	Croata	Bater	
Armed 27.	с рого Sremichak	Beruo	
		Bleberu	Ex conditiony.
Pely 77. Pit: non United.	in 10. Banali. Reg)	in Sremichak degen	

Име Саве Мркаља (Mercail Sabbas) уписано је у Каталогџу слушаца другог семестра загребачке Архигимназије под редним бројем 32.
Поред имена виде се подаци да је из села Сјеничака и да му је оцу име Петар.

conditiony.		Ex	
	Ex	—	
	Ex	Ex	

Мокъ пакъ по мори тече,

Саславѣно ^{1.} Кадъ у Горно-Криво-
Болвишину, до сего побѣди, и ославѣно
оу свѣта свѣта.

Ја! Ја! До Грива тула!

Пана на нѣ е, пана Козъ Ка мѣ:

Море, вана, овѣ е свѣ!

Модъ и ва Грѣ, зракъ, и Грѣ, и вѣ,

* зракъ ^{2.} у Хѣва-Исхой, вѣзудъ (Грѣ)

Почтак пјесме Јао! Јао! Пјесма је у цијелости наведена на страни 82.

2468
CARLSTADT
ULLYBIE
Herrn
Herrn Wuk Stephanich
Inhabers des Buch- und
Zeichnungs-Handels, mit dem
Herrn des Herrn Kapitän
D. D. Bibliothekar-Scriptor
Herrn

Мркаљево писмо упућено Вуку Караџићу из Карловца у Беч. Садржај писма
на странама 95. и 96.

вољство са постојећим око себе, али и са постојећим у самом себи. Таленат је пожар који се привремено смирује стваралачким чином да би се, одмах потом, наново разбуктао. Само медиокритетима је својствено задовољство са самим собом, са сваком средином у којој се нађу и којој се прилагођавају управо генцијално.

Још дубље испод категорије талента, према учењу савремене психијатрије, леже у човјеку разни нагони и страсти, осјећања страха и мање вриједности, мржње и зависти као посљедица претрпљених психичких траума у најранијем дјетињству, дакле, таква стања која траже да буду компензована, сублимирана, »излијечена«, и то баш помоћу стваралаштва. Снага којом јединка сама себе »лијечи« је врло различита код разних јединки: неке то успијевају цијелог живота, стварајући све нова и нова дјела, друге по срну на првој препреци, изгубе дах и предају се оној својој почетној »болести« из које им, најчешће, нема повратка.

У Савином случају уочићемо два мотива, а можда их је било и више, нама непознатих, који су га могли покренути на дуго школовање и на писање расправе *Сало дебелог јера...*

Прво, тежња за самопотврђивањем као компензација осјећања мање вриједности. О постојању осјећања мање вриједности можемо закључити из стручног извјештаја регименталног (пуковског) лијечника дра Сакса, сачињеног у Карловцу 1828. године, у којем др Сакс описује душевно стање обољелог Саве. Ту, међу осталим, стоји: »Сава Мркаљ је био одгојно запуштен од стране његове душевно поремћене и злочесте матере и препуштен својој властитој судби-

ни.« Овај податак, толико тежак по Савину мајку, очевидно није др Сакс измислио, већ га је добио од самога Саве. Не знамо је ли Сава био у праву када је тако тешко окривио своју мајку. Можда уопште није имао рационалног оправдања за то, јер знамо то добро, у кордунским селима и данданас има матера које од силног физичког рада уопште не стижу да се баве својом дјецом. Нису ријетке матере које се према својој дјаци односе привидно грубо, које много вичу и почесто тучу, па опет, свијет их не сматра душевно поремећеним. Неразућеност осјећајне сфере је и данданас карактеристична за односе између родитеља и дјеце у селима. А тек онда? Кад се живјело »на дну«, у тамном вилајету, далеко испод церебралних и било како »усмјерених« одгојних мјера.

Могуће је, међутим, да Савина мајка није чак ни оволико дала повода да је син тако оцрни пред доктором Саксом. Било какав безазлени доживљај у његовом најранијем дјетињству, неки приказ из односа између оца и мајке, на примјер, могао је да се у преосјетљивој и ирационалним механизмима подложној души дјетета изобличи и нарасте до чудовишних размјера, дајући дјетету »оправдања« да замрзи своју рођену мајку (неки савремени психијатри називају тај феномен »обратним Едиповим комплексом«). Дакле, без обзира на степен објективне кривице мајчине, нама је довољно да у анализи Савине психе уочимо неке чињенице: прво, његово субјективно осјећање оптерећености мајком и, друго, његово настојање да пред доктором Саксом, тј. пред самим собом, потражи кривицу у другоме, а не у самом себи! Можда нам је тим исказом Сава указао на траг

који треба слиједити да би се открила његова душевна јазбина у коју се завукао, немоћан да на свјетлости дана успостави ред и мир међу својим доживљајима, импулсима и хтијењима. Има, дакле, мјеста питању, није ли Сава Мркаљ већ таквим ставом своје дјечачке психе био предодређен да буде слабић, немоћник пред животом у који ће упловити? Али, као што смо то много пута запазили у историји културе, човјекова слабост (несрећеност, болест), кад се упрегне са обдареношћу, може постати погонска снага која га тјера на велика дјела. Сава је морао нешто направити (добро или зло) како би преживио и надвисио сама себе и доказао се пред свијетом. Нешто је морао!

И тјелесна конституција његова ишла би у прилог претпоставци да му је стваралаштво било мотивисано и потребом да се некако самопотврди и да надокнади почетни осјећај мање вриједности. Не знамо у којим је изворима Рајковић пронашао, вјероватно од онда још живих савременика Савиних, тек он описује Мркаља да је »средња раста, сув, смеђ, блиједа лица и плашљива погледа, у друштву је за здравља био разговоран и шаљив, у болести мргодан и рабијатан«, а Миодраг Поповић пише да је био »раста средњег, струка уског, косе смеђе, у друштву увек разговоран, пун духа, памети бритке, а душе одвећ осетљиве«.¹⁶

Савремени кипар Војин Бакић израдио је поглед Саве Мркаља. Чистом умјетничком интуицијом Бакићу је успјело да нам дочара Савин лик, онакав

¹⁶ Миодраг Поповић, *Вук Стефановић Караџић*, Београд, 1964, стр. 49.

каквога и сами замишљамо или желимо да га видимо, на основу познате нам његове биографије и описа што га дадоше Рајковић и Поповић.

И сам наслов његове расправе указује на стање његова духа. Доиста је тешко пронаћи заједљивији и погрднији израз од »сала«, и то за слово »дебело јер« које је представљало неприкосновени симбол не само азбуке него и цјелокупне идеологије црквенословенске. У томе изразу оцртавају се три мотива: прво, Савина склоност за хумор и поругу којом се и данас одликује његов сјеничарски народ; друго, склоност за формалну логику: будући да оно што је »дебело«, као што је »дебело јер«, мора и да пати од претилости, од сувишка сала, онда тај патолошки израштај треба одрезати! Треће, Сава није могао да заборави своје муке са катихизисом и часловцем, кад је морао да буба наизуст њему, а по свој прилици и самоме свештенику, посве неразумљиве ријечи,¹⁷ па зато, кад је приступио писању једне потпуно научне, логичке, рационалне расправе, није могао да у себи угуши интимну потребу да се освети за све оно што је у дјетињству претрпио. Сам израз »сало« је, дакле, чиста поруга, чист изазов црквеној хијерархији, протест против владавине глупости, а како ћемо видјети касније, Сава није имао снаге да прихвати и издржи рат који је изазвао. Врло је вјероватно да он није био ни свјестан идеолошкополитичких посљедица

¹⁷ Лако ћемо схватити Савино негодовање против црквенословенског језика кад знамо да се у његовом зави-чају и данданас говори народни језик који води поријекло из хрцеговачких предјела. Тај језик, у поребењу са црквенословенским, морао му се учинити прелијеп, како у рјечнику тако и у акцентуацији и ритму реченице.

свог дјела. *Сало...* није свјестан политички изазов цркви, већ сасвим здраворазумска творевина, с примјесом афекта (сарказма), а посљедице су наступиле мимо воље Савине.

Сава се бавио и књижевном критиком, али је у томе послу, колико то видимо из штампаних записа, био претјерано заједљив. У писму Вуку Караџићу од 20. октобра 1817. године из Карловца одговара на Вуково питање о роману Милована Видаковића: »Најпре дакле што мислим о 'Љубомиру у Елизијуму'? Мислим да је изрод у књижеству србском«. ¹⁸ Ни мање ни више него — изрод! У својој критици под насловом *Одпор*, штампаној у *Новинама Србским* бр. 97/1817, Сава је напросто искасао грешног Милована Видаковића, ¹⁹ доказујући да Милован није познавао ни поштовао границе које треба на постоје између поезије и прозе.

Заједљивост, гњев и осветољубивост могу послужити као погонско гориво које добро дође у полемичким двобојима, али је то ватра кратког трајања. Ипак, ови мотиви, поред рационалних и научних, одиграли су значајну улогу и у писању *Сала...*

Послије Борба Рајковића, коме највише дугујемо што је Сава спасен од заборава, бројни наши филолози и писци (Павле Ивић, Младен Лесковац, Мираш Кићовић, Александар Младеновић, Славко Гаврило-

¹⁸ Љубомир Стојановић, *Вукова преписка*, књ. III, стр. 66.

¹⁹ Милован Видаковић (1780—1841). Писац сладуњаво сентименталних романа *Касија Царица*, *Љубомир у Елизијуму* и др. Злопатио се у биједи све до своје смрти.

вић, Јован Деретић, Станко Кораћ, Милош Окука)²⁰ учинили су све што је потребно да би се освијетлио и данашњем свијету приказао филолошки, филозофски и културни значај малешног, али језгровитог дјела као што је Мркаљево *Сало*...

На само 18 страница изложено је све што се на ондашњем нивоу српске лингвистике и од стране једног испатворено народног, а истовремено образованог човјека могло рећи о једном од најбитнијих проблема српског културног живота.

До појаве Савиног *Сала*... међу српским културним радницима владала је потпуна пометња, јер су у српској књижевности 18. вијека владала четири типа књижевног језика са 46 слова у ћириличној азбуци. То су: српкословенски, народни, рускословенски и

²⁰ Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд, 1971; Младен Лесковац, *Неколико података за биографију Саве Мркаља*, Научни зборник Матице српске, Нови Сад, 1950; Мираш Кићовић, *Емануило Јанковић и Сава Мркаљ*, Библиотекар, год. 2, Св. 2—3; Александар Младеновић, *Сава Мркаљ и његови претходници у реформи предвуковске ћирилице*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. X, 1967; Александар Младеновић: *Резултати новијих проучавања историје српско-хрватског језика у средњошколској настави (Реформа ћирилице Саве Мркаља)*, Књижевност и језик, бр. 2—3, 1972; Јован Деретић, *Расправа Саве Мркаља о српским писменима*, Ковчежић, књ. VI, Београд 1964; Славко Гавриловић, *Прилог биографији Саве Мркаља*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. IV—V, 1956/7, стр. 256; Б. М., *Из Вукових односа са Савом Мркаљем*, Ковчсжић, 1960, књ. III, стр. 177; Станко Кораћ, *Прилог Кордуна књижевности српској и хрватској*, Вјетром вијани, Загреб, 1971; Милош Окука, *Sava Mrkalj als Reformator der serbischen Kyrilliza, Slavische Beiträge*, Band 91, München, 1975.

славеносрпски. Вук је водио борбу против овог посљедњег — славеносрпског. Та пометња ће потрајати још дуго времена и послије Саве, а завршиће се тек у другој половини 19. вијека потпуном побједом Вуковог језика и правописа. Што се саме азбуке тиче, узрок пометње је лежао у постојању таквих слова у писму која немају никакву гласовну подлогу, с једне стране, а с друге постојање таквих гласова у језику за које нема одговарајућег знака. Одатле је проистицала изразита нефункционалност српског писма, нејединственост и произвољност у употреби језика и писма.

Сава Мркаљ, образовани лингвиста, полиглот и филозоф, васпитаник рационалистичке филозофије, човјек из народа успио је да проникне у постојећи хаос и да српску азбуку »протресе«, очисти од непотребног труња. Од постојећих 46 слова одбацио је равно 20. Под главним ударцем нашло се слово »дс-бело јер«, тај »пети точак у колима«, тај барјак конзервативизма. Та већ сâм наслов књижице одјекнуо је изазовно, увредљиво, богохулно. Да ли је Сава уживао у изазову, или је страховао од њега? У сваком случају било му је важније да напише: »При старом остати по души је најлакше, но пита се: је ли скупо и најбоље.« Први је међу Србима иступио с револуционарним начелом: »За језик један толико писмена треба колико звучитја простих све ријечи његове имаду... Ако их је пако више, то, осим што су непотребне, језику с временом вредитељна бити могу... — От данас све наше правописание под ово долази начело: Пиши како што говориш.«

Савремени истраживачи, Јован Деретић и Александар Младеновић понајвише, истичу не само фило-

лошку него и филозофску вриједност Савиног *Сала* ... Већ у уводу Мркаљ образлаже, врло сажесто, поријекло и извор нашег сазнања, посматра језик као средство комуницирања међу људима. Извор човјековог сазнања је у перцепцији спољашње стварности (мисао емпиричара Џона Лока), али додаје још и ово: »Он може и о напретку и о глави нашој у себи унутра закључивати.« Деретићу се ова реченица чини недовољно јасна. Питамо се, није ли Сава желио овим да искаже мисао о релативној независности и аутономности умне дјелатности, о уму као самосталној категорији која није свагда и у свему потчињена емпирији? Ако је тако, онда би и та реченица свједочила о ширини Савиног филозофског видокруга.

Савремени истраживачи су се потрудили да још једаншут, послије Борба Рајковића, рехабилитују Мркаља, да га извуку из сјенке Вука Караџића (Јован Деретић) и освијетле свјетлошћу његовог властитог дјела и учинка за развитак српске културе. У упоредној анализи Вукових и Мркаљевих заслуга за реформу ћирилице истичу се дубоке карактеролошке разлике између њих, и то у корист Вука (Павле Ивић), али и неоспоран приоритет Мркаљев, не само у хронолошком, него прије свега, у образовном погледу. Мркаљ је претходник Вуков. »Вукова азбука је технички савршенија од Мркаљеве, али његово (Вуково) схватање писма нема оне филозофско-теоријске дубине која одликује Мркаљеве погледе.« (Јован Деретић). И Александар Младеновић: »Другим речима Сава Мркаљ је био тај који је својом реформом ћирилице 1810. године рашчистио терен и припремио практично све оно што је било неопходно

Вуку који ће моћи, касније, својом азбучном реформом ово наше писмо да доведе до пуног савршенства у чему је, заправо, вслика Вукова заслуга. Самим тим не смемо данас, при објективној оцени питања реформе наше ћирилице у 19. веку неоправдано и неправедно заобилазити име и дело Саве Мркаља, тог малог човека, заклоњеног до данас огромном Вуковом фигуром, који је имао храбрости и знања да напише и објави *Сало*... 1810. године, четири године пре појаве Вука Караџића.»

Придружујући се овим и оваквим оцјенама, нас ће ипак још више занимати шта су о Сави мислили његови савременици. Савременици, а не тзв. »будућа објективна историја«, увијек су ти који одлучују судбином човјековом: они га или бодре или сламају. Да ли Сава Мркаљ спада у ред »непризнатих генија« кога савременици нису схватили, у чему бисмо, дакле, могли назријевати главни узрок његове потоње несреће. Не. Ради оцјене Савиног карактера мора се навести као пресудна баш та чињеница да су учени људи оног времена, недуго по изласку *Сала*... из штампе, изrekli ласкав суд о томе дјелу.

Најприје Јернеј Копитар.

Тај неоспорни ауторитет у филологији, будући сарадник Вуков, већ у писму од 11. априла 1811. године напомиње Вуку: »Морате се повезати с Меркаином. Добри људи морају да се повезују једнако као што се рђе држе један уз другог.« Копитар у писму Лукијану Мушицком од 1. новембра 1811. године пита: »Ко ли је писац 18 страница дугог и не лошег *Азбукопротреса*?« И затим, у писму од 26. децембра, Копитар опет пита: »Ко је тај Сава Мркаљ који је написао *Сало дебелог јера*?« А само годину дана касни-

је Копитар у једном часопису јавно објављују своје, данас већ добро познато и често цитирано мишљење: »На ових 18 страница има више језичне филозофије него у каквој дебелој граматичи.«²¹

Копитарово мишљење није могло остати непознато Мркаљу, јер је он пратио све што се пише и дружио се с интелектуалцима који су пратили сва збивања у култури. Дакле, већ сам Копитаров суд могао је да послужи Сави као чврста морална подршка. Да ли је он сам тражио подршку, да ли је имао унутарње снаге да прихвати пружену руку? Изгледа да није.

Већ смо навели да су се Сава и Вук упознали у Пешти 1810. године, када је Сава студирао, а Вук боравио у купалишту, тражећи лијека својој болесној нози. Савино *Сало*... је већ припремљено за штампу, ако није већ у штампи, а Вука муче бриге како да избори право народном језику да баш тај постане језик »књижевства«. Можемо, дакле, бити сигурни да су два млада човјека, састајући се у пештанској посластичарници, били и те како настројени да воде дуге расправе о језику, правопису и азбуци, да су имали шта да кажу један другоме, да су измијењали идеје, да је Сава повјерио Вуку садржај *Сала*... а да је Вук одушевљено подржао Савине идеје о реформи азбуке. Четири године касније Вук ће у предговору својој *Писменици* (1814) написати о Сави Мркаљу оваква признања: »Гасподин Сава Меркаило желећи да би се та буна (ријеч је о збrcи која је владала у српском језику и правопису) утишала и да би сви

²¹ («Auf diesen 18 Seiten ist mehr Sprachphilosophie als in mancher dicken Grammatik»). *Vaterländische Blätter*, 1812.

учени Сербљи, који сербски писати желе, на једнаке мисли дошли и сагласили се, преузео је то и издао на свијет која су међу славенским писменима сербском језику потребна, која ли не требају и која још недостају... Ово рјешење Г. Меркаила је тако истинито и тако јасно да га сваки Сербљин, који здрав разум има и беспристрасно судити оће, мора одобрити... Ја сад овде имајући за намјерење успјех сербског књижества не могу друге Азбуке употребити него Меркаилову јербо за сербски језик лагша и чистија не може бити од ове.»

Већих похвала од ових Сава није могао очекивати за живота свога. Дакле, отпада свака помисао да су Сава и његово *Сало*... били дочекани с неразумијевањем или са завидљивом, ривалском одбојношћу, бар не од стране ондашњих образованих људи, а што би му могло послужити као оправдање за бјекство од живота и рада, па и срозавање и болест. Додуше, морамо уочити и то да се Вукова *Писменица* појавила у раздобљу Савиног лутања, у вријеме кад је Сава изгубио контакт са многим старим пријатељима на тако и с Вуком. Кад Копитар (1814) савјетује Вука да прије но што *Писменицу* преда у штампу, рукопис даде Мркаљу да га прегледа, Вук одговара Копитару да би то радо учинио, »али је он далеко«. Вук заправо и не зна гдје је Сава, већ о њему само слуша да је час тамо час онамо.²² Могло се, додуше, догодити

²² »Меркаило је у Загребу како чујем. Ако сте скромни (wenn Sie zu bescheiden sind) тад можете свакако да вашу граматiku даднете овоме пријатељу да је прегледа прије штампања, премда, по моме мишљењу,

да Сава није добио у руке *Писменицу* одмах по њезиној појави у свијет, али послвије извјесног времена морао је макар од познаника чути да се у њој најљепше пише о њему самом. *Sapienti satis*. На судбину »несхваћеног генија« није могао да се потужи. Њега су тражили по свијету, а он сам је заметао свој траг.

немате потребе за тим. Он је изгледа учитељ код неког трговца.»

Вук убрзо одговара Копитару:

»Што ми пишете да ја *Писменицу* сприобштим Меркаилу, ја би то радо учинио, али је он далско, а ја овде имам друтога Меркаила (онога Луку Милованова Георгијевића што га Меркаило у *Салу дебелого јера* спомиње) с којим ја овде заједно живим и сваки дан се разговарам.« (Вукова преписка, књ. 1, стр. 134—136).

Двадесет и осам му је година. На домаку је научне славе. Па ипак, одлучује се на узмак.

Сава Мркаљ сједа за некакав расклимани сто у Плашком, 26. јула 1811. године, и на црквенословенском језику, калиграфским рукописом исписује молбу Пречасној спархијској Конзисторији:

»Доље потписани се са страхопоштовањем усуђује молити да би био примљен и пострижен у манастиру Гомирју.« Наводи и повољне услове с којима располаже да би био примљен.

Молба буде услишана. Сава Мркаљ се преобрази у монаха Јулијана.

Шта му би? — опет и опет се морамо запитати. Опет нас ставља пред загонетку тај чудни човјек. Шта ће у једном убогом манастиру тај умни интелектуалац и полиглота, тај смјели реформатор, што има за пријатеље и заштитнике људе који се крећу по Бечу и Пешти; како то да за њега нема макар каквог наставничког мјеста ни у једној гимназији или универзи Аустро-Угарске? Да буде библиотекар, макар негдје у провинцији ако већ не може као Копитар на бечком двору. Не можемо, макар по цијену да испаднемо симплификатори, а да не застанемо запањени пред Савином одлуком: противурјечна је, до ап-

сурда противурјечна. Али, то нам се, можда, само чини. Јер, како нас то живот многих људи учи, и најглупље противрјечности у људима имају у крајњој линији и своју логичност. У настојању да ту логичност откријемо, стављамо се на муке, јер нам Сава није оставио баш никаквог записа о побудама које су га довеле у манастир. Сава Мркаљ је, по свему судећи, једна од првих модерних личности у нашој култури, хамлетовски расцијепљен између хтијења и могућности, између сна и јаве, личност мозаички разнобојна, многозначна, загонетна, али на нашу жалост не по својим загонетним исповијестима (ништа слично није остало иза њега осим неколико пјесама) већ по конкретним поступцима којима сам себе гура на стазе супротне његовим истинским жељама и нашим очекивањима.

Дозвољавамо себи да Мркаљу предочимо само два од његових бројних апсурдних поступака.

Он је сломио једну карику у славеносербском и рускословенском окову који је стезао српску културу, а сад, у највећем напону своје снаге, намеће је сам себи, јер све што ће у Гомирју читати, слушати и писати, све је писано тим несретним рускословенским језиком, пуним јеровског сала и другог труња које је он желио да одстрани. Као рационалист-филолог тврдио је да свака ријеч мора имати своје разумно или осјећајно оправдање, а сад, у Гомирју, слушаће и изговарати ријечи-литаније, аутоматски, без учесћа разума и срца.

Шта га је, дакле, навело на тај »очајнички корак«, како вели Милош Окука? Да ли је имао слободу избора свог пута? Има ли човјек уопште такву слободу, или он само привидно бира, док га на стазе и бога-

зе вуку и гурају некакве силе јаче од његове воље?

Упустимо се у нагађање.

Да ли је посриједи вјерски занос? Православни вјерници, Срби, не показују нарочиту склоност ка мистици. Доситеј Обрадовић је као шеснаестогодишњи младић, читајући житија светаца у Хопову, пао у вјерски занос, мучио своје тијело глађу и жеђу, али се убрзо отријезнио.

Да ли жеља за кајањем, за испаштањем каквих гријеха? Разочаран у љубави?

Какве је гријехе могао починити он, аскета, који ни за шта није марио осим за науку? Његов једини гријех је заправо његова врлина — љубав према науци — која га је довела до *Сала*... и рата с црквом. Није провео младост богатог пустахије, па да сад искајава земаљске гријехе. Чедан је у свему осим у амбицији.

Нешто ближе смо истини ако се унесемо у могућа младићева маштања о неким предностима манастирског живота, предностима које би биле значајне баш за њега као научног радника. Његова научна амбиција није се нипошто заситила *Салом*... и успјехом који је постигао међу филолозима. Не заборавимо да је Мркаљ већ у овој својој књижици наговјестио да мора написати и »језикопротрес«, тј. граматiku, »будућу књижицу моју«. Па гдје би могао удобније да се смјести ради проучавања? Доста му је већ тих пештанских и бечких кавана и студенских поткровља, гдје у друштву са сународњацима могу да врцају идеје, али гдје се не може духовно прибрати ни нешто велико створити; гдје би му могло бити повољније ако не у неком манастиру с његовим дворанама, испуњеним до тавана књигама,

с његовим атријем и баштом за перипатетичка, или с његовом ћелијом за усамљеничка размишљања? Знао је и за охрабрујуће примјере. У давној прошлости су у манастирима писани љетописи и житија, а сликари су украшавали зидове живописом. Уосталом, не треба му ближег узора од Лукијана Мушицког, архимандрита шишатовачког и надобудног пјесника. Шишатовац — »Парнас сербски«! Па тск католички самостани који су и у својим бедемима догматике увијек отварали прозорчић и за науку. Сава је свакако знао за Кеплера, Коперника, Руђера Бошковића, Андрију Качића-Миошића. Свима њима бјеше прско чсла пресвучено црквено помазање, а систем одгоја над свим васпитаницима католичких самостана усадио им је у душу технику умне концентрације, моћ владања самим собом, да би постали моћни за власт над другима.

Да ли га је у Гомирјс натјерала хајка коју је против његове реформе приредила црквена хијерархија?

Иако је Сава том својом гомирском авантуром стварно ускочио у ступицу коју му, уосталом, нико није намјестио, ипак нам такво склониште од хајке неће изгледати превише парадоксално; можда је то био акт привидног, хињеног покајања; навући копрену лојалности према цркви, а мислити и радити и даље по свом убјеђењу — прастари начин да се некако изиграју идолошки притисци, системи итд. Што се саме хајке тиче, она је ван спора. Њу су описали многи историчари великог рата за српски језик и правопис. Његов главни стратег је био митрополит Стеван Стратимировић (1757—1836), мудар црквени и политички всмoжа, аутократа, носилац племићке

титуле »от Kulpina« коју му је подарио цар, тајни савјетник великог крста Леополдовога, кавалер итд. итд. Разлози што је Стратимировић против *Сала*... дигао на узбуну све своје расположиве снаге — не само црквену хијерархију, него и цркви одане конзервативце међу грађанским културтрегерима Војводине — били су посве јасни. Наизглед скромна књижица од 18 страница одјекнула је као бојни поклич против дотада неприкосновеног монопола цркве у свим питањима културног и друштвено-политичког живота Срба у Угарској, па и оних у побуњеној Србији. Као што знамо, и прије Саве Мркаља било је настојања и дјелимичних покушаја да се азбука реформише, али ниједан није изазвао гњев цркве. Тек је Мркаљ изложио радикалан и цјеловит приједлог, а поврх свега дао му је крајње подругљив наслов — *Сало*... Стратимировић је, као што то увијек бива, настојао да своје себичне, властодржачке интересе омота идеолошким плаштом »виших интереса српства«. Мркаљева књига је јеретичка! Она удара на православље и националну самосталност Срба! Она хоће одвојити српство од мајке Русије и приближити га обалама католичког мора! Иронија је утолико већа што је баш Стратимировић био у присним односима са хабсбуршким двором, тим најјачим ослонцем католичанства! Али, за разлику од тзв. обичног човјека, великим државницима су такве »нелогичности« допуштене.

Лако је схватити да су овакве пароле наилазиле на повољан одјек у заосталијем дијелу српског грађанства и сељаштва у Угарској, поготово кад се зна за дугогодишњи притисак католичке цркве и бечке власти да Србе поунијати, тј. да их тим путем лиши њиховог националног бића.

Међутим, нас овог часа много више занима питање: колико је Стратимировићева кампања могла да има стварног утицаја на Мркаљеву одлуку да потражи уточиште у Гомирском манастиру, односно на његов каснији живот? У трагању за одговором на ово питање морамо да се причувамо брзоплетих и поједностављених одговора, као: груба деспотија је сломила осјетљивог и надареног човјека. Ради што исправнијег одговора неопходно је да тачно утврдимо *шта* и *када* се нешто догодило у раздобљу од појаве Мркаљске књиге, па до његове молбе да буде замонашен. Запазимо! Мркаљсва књига излази у Будиму септембра 1810. године. Исте године Савин пријатељ и Вуков побратим Лука Милованов има већ припремљену за штампање своју књигу *Опит к сличноречности и слогомерју*, дјело по духу и значају блиско Савином *Салу*... Књига се не штампа 1810. године јер Лука није смогао средстава већ бива предата у штампу тек у прољеће 1811. године. Сад почиње игра око Лукиног *Опита*... Митрополит Стратимировић, сазнавши да је *Опит*... написан Мркаљевом азбуком, успијева да преко пештанске цензуре (ни Копитар није могао ништа помоћи) забрани штампање не само *Опита*... него и свих текстова који би се убудуће могли појавити на Мркаљевој азбуци. Овај Стратимировићев потез, mudar са становишта силе и самодржаштва, први је административни акт што га је историја забиљежила, који је био дјелотворно и јавно уперен против Саве и његовог *Сала*... Све друго је, колико знамо, полемика или подземна работа која, како то добро знамо, може бити и те како опака и ефикасна, но ипак је Сава могао (да је могао!) да се на њу и не осврне.

Међутим, није прошло ни неколико мјесеци од забране *Опита...*, а Мркаљ већ подноси молбу да га приме међу Стратимировићеве црнорисце, оне које је, по свему судећи, доживио као злодухе, као злукоб за своје научне амбиције и за цијелу егзистенцију своју. Зар нам такав редослијед догађаја не допушта да закључимо да за Мркаљеву одлуку није била толико пресудна жестина хајке против њега колико помањкање отпорности и истрајности у његовом карактеру? Од првог озбиљнијег ударца (забрана *Опита...*, тј. јавна осуда његова *Сала...*) он пада у панику и узмиче. Одлука му је пребрза, управо напрасна да би била сврсисходна, својеглава је (не знамо јс ли потражио савјета од неког од својих пријатеља), а није искључено да је у њој било и неког дешператерског ината. Не ублажавајући нити најмање тежину и злоћу црквене реакције против Мркаљеве реформе, ми ипак не можемо да се отнемо од претпоставке, као много вјероватније, наиме, да су прави мотиви Савиног поступка извирали примарно из њега самог. Ономе што смо већ рекли о његовим очекивањима од манастирског живота додали бисмо, као мотив, још и његову примарну тежњу да се некамо склони од грубости живота, да нађе завјетрину, мир²² и ухљебије у коме ће бити осло-

²² Ко зна, можда је на Савину одлуку утицала и политичка нестабилност Европе, односно Аустро-Угарског царства посебно. Наполсон је на врхунцу својих војничких успјеха. Године 1809. потукао је Аустријанце под самим Бечом (Wagram) те миром у Шенбруну оснива Илирију из које извлачи високовриједно топовско месо. Нико још не може ни да се усуди помислити да ће за само три године доживјети поразе код Бородина, Москве и Лајпцига.

бођен од немаштине и материјалних брига уопште, додуше не ради паразитског животарења већ ради научног стваралаштва.

Добро знамо да је повлачење у осаму, уз одржавање са спољашњим свијетом само »најнужнијих дипломатских односа« (како ће за себе рећи Марсел Пруст), један од битних предуслова стваралаштва. Мркаљев је кобни промашај, али не и кривица, што му се тај предуслов, у случају Гомирја, тотално измакао.

Основан 1602. године, манастир Гомирје спадао је међу сиромашније православне манастире. Ни земљиште, ни клима, ни привилегије — ништа није слично фрушкогорским манастирима. Народ око њега сиромашан и културно заостао, бескрајно далеко од своје националне матице, повезан с њом једино предањем и ријетким манастирима што су посијани као усамљени оточићи све тамо од Црне Горе, па дуж динарског била, удаљени један од другог и по седам дана' хода, народ угрожен не само турском него и аустријском и унијатском силом; на таквоме тлу и у таквим околностима ниједан од тих манастира није могао постати средиште једног богатијег и свестранијег културног процвата. Кад се Мркаљ обрео у Гомирју, манастир се још опорављао од погубног пожара у коме је 1789. године спепељен већи дио манастирске архиве.

Калуђер Јулијан — бивши Sabbas Merkail — већ је првих дана збуњен. Не налази у манастиру ништа од замишљеног и очекиваног. Калуђерска братија проводи дане у нераду. Ни религиозни ритуал се не обавља по прописима него колико је најнужније. Испразни формализам. У олтару и за пјевницама

слуша раздешене гласовс. Млади отац Јулијан се снебива: куд сам ја то забасао, зар оваје да преводим Хорација, Вергила и Овидија, зар ту да пишем свој »Језикопротрес«, с киме да подијелим своје мисли? Рашта ми толике школе, труд и гладовање? Починьс да очајава. Не зна шта би са собом. Хоће да се повуче у ћелију, али му то не дозвољавају.

Укорак с нама, или ћеш видјети свог Бога, ти велечена будало!

Задиркују га: »Зашто не намажеш обућу кад имаш сала од дебелог јера?«

Архимандрит манастира је Јосиф Рајачић.²³ Млад је, млађи и од самог Јулијана. Тек је те године постављен на ту дужност. И он је несрећа Савина. Немоћан да у манастиру заведе ред, а завидан Јулијану који је неупоредиво образованији од њега, умјесто да подржи и веже уза се једног Саву Мркаља, он ће ускоро да отпочне с оптужбама против брата Јулијана као главног виновника калуђерских сваба и тучњава. Тако, уосталом, раде сви кукавељи. Истина је, међутим, да је Рајачић и прије доласка Савина у Гомирје слао вапијућа писма владици Мојсију Миоковићу жалећи му се на недостојно понашање братије.

Односи између Јулијана и братије све се више заплићу. Он, разједен промашеношћу својих идеала, срдит на свакога, и на самог себе, не подноси више ни ријеч ни поглед. Све га раздражује. У свакоме види непријатеља. А братија не пропушта ни једну

²³ Јосиф Рајачић (1785—1861) будући патријарх српски, учесник буне 1848. године, али на крају стао против народа, на страни контрареволуције, повјереник бечког двора.

прилику да му се наруга. Врхунац сукоба налазимо у досјетки једног калуђера: »Учен јеси, али паметан нијеси, јер да си памстан не би дошао оваје међу нас.« Тај наоко глупави калуђер сјајно је прозрео суштину карактера Савиног: паметан, обдарен, али и непаметан истовремено, неспособан за овозсмаљски живот који од људског створења захтијева много лукавости, гипкости, прилагодљивости, послушности и одрицања од самог себе и својих идеала.

Почиње расплет.

Архимандрит Рајачић упућује 3. новембра 1812. године писмо епископу Миоковићу:

»Је ли који настојатељ икада несрећан био то сам ваистину ја. Не само што при мојему вступљењу у ову жалосну обитељ ни комад хљеба нисам нашао, но неслога, палеж, да и само разбојничество међу својом братијом трпјети морам.

У мојему одсуствију нађе се нови Партеније²⁴ који при трпези, при хљебу и соли коју заслужио није, браћу ми и слуге туче и прогони. Мркаљ проклети никако мира не да. Избио ћакона Генадија и мога дечка, па их још тужити дошао. При исказивању његове тужбе кажем му ја да ми у власти није њему, који је руку своју на брата дигао, сатисфакцију дати но да ја вјешч ову вишој власти предат морам. Он, ни пст ни шест већ при изласку из моје собе зграби јеромонаха Латаса за косе пак исчупа му овде приложени бич коса. Једва што сам мислио

²⁴ Партеније Оклобција, гомирски калуђер, пустилов и луталица с којим су црквене и војне власти имале чешће посла. *Enfant terrible* свога краја и времена, прототип оног примитивног калуђерства против ког су биле уперене жаоке свих »просвјетитеља«.

починути и у миру љубави и слогѣ поживјети, то се нађе нови »ангел Сатанин« да ми пакости дјеје.

Ја у оваком обстојатељству нисам могао ништа друго чинити, него разбојника и нарушитеља мира и тишине, а нарочито онога који на свештеника руку дизати мора посредством мирске власти законом и правилим предати.

Изволите, дакле, Ваше Високопреосвештенство, даље с њим определијелити, ибо би га више овдје задржао и горше би посљедњаја первих била да би ја обвињен не бил . . .«

Гле, Јулијан Мркаљ је свему крив! Он, тјелесно слабији од свих, он је тај који калуђере туче и прогони! Присјећајући се Партенија Оклобције (»ангел Сатанин«), Рајачић нам открива да односи у манастиру, и прије доласка Савина, нису били идилични.

Примивши Рајачићеву жалбу, владика Миоковић није отезао с одговором. Већ 18. новембра поручује Рајачићу из Плашког:

»Чесњејши Архимандрит мње љубезни!

По тачном иследованију неприличнаго дјела Ђакона Мркаља не могах по савјести иноје што с њим учинит развје довољно усовјетована к Вам у манастир возвратити. Ваша чесност дакле должны будете јего с љубављу примити и јему свако учешће с осталим братством определијелити. При том братству острјејше заповједите да не би ипаки најмењшего повода дајали к бившим досљс неприличним поступком јер све то неће у Вам к чести служити. Оволико ми немошч моја за сада писати Вам дозвољава: ако оздравим сказаћу Вам о свему више и пространије. Миоковић.«

Како се види, владика Миоковић је према Сави поступио у пастирском духу: посавјетовао га, вратио

у манастир, а Рајачићу скренуо пажњу да он и гомирска братија прими дио кривице и на себе, те да Саву пусте на миру.

Рајачић је врло брз у одговору, па већ 25. новембра 1812. године одвраћа епископу:

»Ваше Високопреосвештенство,
Најмилостивији добротворе,

Ваше милостиво писмо од 18. о. м. исправно примих и Ђакона Мркаља, по налогу Вашег Високопресвештенства, учесника свега, као и осталу братију учиних при томе свему како братији тако и служитељима од стране Вашег Високопреосвештенства најоштрије запретих да ни у чему најмањем не би вређали или дали повод распри; и тврдо се надам да ће Ваша висока заповед с ове стране бити тачно испуњена; пошто ниједан од братије и служитеља неће с њим ни речи проговорити.

Али поменути нити је заслужио нити ће заслужити неизречене милости и милосрђа овог, које на њему удивити изволи Ваше Високопреосвештенство, и ја такву не могу никако схватити нити јој се довољно начудити.

Да су (дела) неприлична свештеничком и шта више монашком чину у овој несрећној обитељи учињена, ствар је ван сваке сумње, и да су она и међу простим људима достојна најоштрије казне, и то је јасније од сунчаних зрака: према томе или ја или Мркаљ или остала братија за ова лоша и богохулна и свештеничком чину на осуду и саблазан службења дела и поступке оштру казну заслужисмо. Ради тога, да се не би нарушавала светост закона и правила црквених и монашких по произвољности сваког монаха, и да би једном бедно стање овог манастира

добило свој крај, и да би он престао бити позорницом разбојства, насиља и тучњава, усуђујем се коленопреклоно и са сузама најпокорније молити Ваше Високопреосвештенство, да бисте наша прегрешења, мрска пред Богом и људима, преко комисије коју би имало милостиво одредити Ваше Високопреосвештенство, до танчина извидети дали, преступе наше свом строгошћу закона и правила црквених казни; ја ћу са своје стране сваку казну коју ми Ваше правосуђе досуди с радошћу трпети, нити ће ми ма у ком погледу оно бити тешко, као ова поруга (и) од последње класе људи нанесена.

Нимало не сумњам да ће ме Ваше Високопреосвештенство боље упознати као стрпљивог подносиатеља сваке казне, него ли као послушнога сина, и јер се ја толико научих (оно што је) противно срећи сносити као и у успеху смиривати се. Али полажем тврдо уздање на правосуђе Вашег Високопреосвештенства, као и остала братија, која се налазе под кривицом, да ћемо примити плату по својим заслугама.

Ако ми Ваше Високопреосвештенство не хтедне овај предмет удостојити своје високе и особите пажње, то опет са сузама молим, да бисте имали милост, мене још за времена извући из овог лавиринта мојих несрећа, и макар за капелана негде у најпоследњем селу доделити, јер ми недостају снаге моје да владам овако распусним и непокорним особама. Ваше Високопреосвештенство добро зна моје завете на које сам се заклео, које ми је међу оваквим братством даље немогуће испуњавати. Боље је благовремено рећи: не могу, него ли касније подлћи већој одговорности. Ја сам у овом манастиру изгубио све што сам по Вашој милости стекао: ја сам и последњу

моју крајцару овде потрошио, ја сам уместо послушности упорност, уместо љубави и наклоности мрскост и крајњу одвратност нашао, и колико сам више трудно се да угодим њиховој суровости, толико сам мање признање пожњео. Понећу крст Христа мога Господа, коме обећах носити са сваким стрпљењем и смиреностићу, али нећу носити крста мојих непријатеља који ме вређају до очајања.

Уздајући се на добро расуђивање и правосудје и архипастирско старање Вашег Високопреосвештенства о своме стаду, усудбујем се са целивањем најсветије деснице назвати се светиње.

Вашег Високопреосвештенства

У манастиру Гомирју дне 25. новембра 1812.

најпокорнији слуга
Јосиф Рајачић с. р.
архимандрит²⁵

Како се види, Рајачићев однос према Мијоковићевој инструкцији је сасвим формалан. Вели да ће висока заповијед бити тачно испуњена! Али како? Лукаво. Кад Мркаљ жели да буде у миру, нек му тако буде. Наредио је братији и служитељима да са Јулијаном нико ни ријечи не проговори! Дакле, бојкот. Све друго у писму је притисак на владика да он, а не Рајачић, одступи од свог става и да Саву истјера из манастира.

Тако и буде.

²⁵ Борђе Рајковић, *Сава Мркаљ*, Изабрани списи I, МС. Писмо превео са црквенословенског др Душан Кашић.

Пошто су се тужбе наставиле, а Сава доведен у стање крајње раздражености (није више дао да га Ђаконом зову, већ Савом) Конзисторија је 30. јуна 1813. године донијела одлуку да се Мркаљ лиши монашког чина и отпусти из манастира. Провео је у Гомирју непуне двије године.

Потуцање и пропаст

Од те 1813. године па све до своје смрти, дакле двадесет година, Сава Мркаљ више не живи. Двадесет година тумарања, боловања, гладовања, распадања, болесно неуротичних испада и трзаја ка спасењу, то-
талоно безуспјесних, јер сваки покушај да скочи увис завршава се падом у још дубљи понор, и све тако док не заврши у мрачној комори бечке луднице 1833. године.

Трагови његовог кретања су плитки, испрекидани. Као прогоњена звијер прави скокове устрану. Као да жели да што дубље потоне у инкогнито. Трагови нас воде: Турска²⁶ — Бовић — манастири Свети Бураћ у Банату и Јазак у Фрушкој гори (опет манастири!) — Глина — Војнић — Карловац — Дубровник — Шибеник — Земун...

Какав је смисао и циљ тих његових путовања?

У први мах могли бисмо помислити да се и Сава повео за примјером ондашњих великих путника: Доситеја, Јоакима Вујића, Саве Текелије, Јована Рајића, Захарија Орфелина и Вука Караџића, тих радозналих трагалаца за новим идејама и свјето-

²⁶ Податак је од Рајковића. Није јасно о којој »Турској« је ријеч, да ли о балканској (Босна, Србија), или о азијској?

вима. Опште узевши људи су били и у давна времена веома покретни, чак, усудили бисмо се рећи, и много покретљивији него данас, макар колико ова тврђа изгледала парадоксална. Од легендарних аргонаута и контикијеваца, па преко великих морепловаца петнаестог и шеснаестог вијека, до Скота, Нансена и Амундсена и наших поменутих просвјетитеља, у свим тим подвизима је у првом плану стајао Човјек, његова радозналост, његова страст да открива и осваја, његова лична храброст да крене у непознато и то сам самцат, имајући против себе немиљене стихије природе, глад, болештине, сиромаштво, побуне сапутника-морнара, обманом или силом укрцаних, па ми се чини да наше дивљење заслужује далеко више тај храбри и осамљени Човјек него сва ова милијонска туристичка булумента што данас кружи земљом, вођена и завођена менаџерима и агенцијама, без напора и властите воље, таман као што путује пакет »препоручено« а кад морају некад пребродити овај наш савремени океан — улицу нског мегалополиса, онда се те туристичке гомиле сврставају у колоне и грчевито држе за руке, све двоје и двоје као дјечица. Па и козмонаут је понајприје продужени дио механике (полуга, клин, коло на вретену, завртањ) и електронике, додуше од Човјека створене, али тотално дехуманизоване. Дакле, ако ћемо судити о покретљивости људи некада и данас, онда је ова данашња само по квантитету чудовишна, али у својој антрополошкој суштини посве привидна. Човјек је замрзнут. Надајмо се, не за сва времена.

Сава Мркаљ је путник, али не такав који се води за духом времена, не путник типа једног Доси-

теја, или Вука, што крстаре свијетом у потрази за новим сазнањима која ће употребити на »ползу својег отечества«. Није Сава ни пустилов који бјесомучно јури свијетом, неугасиво жедан доживљаја. Сава не зна куда ће ни шта ће, он је брод без једра, крме и сидра. Он је непрестано гоњен својим унутарњим, нама још увијек недовољно познатим бјесовима, који пред нама само навлаче образину понижености и увријеђености због изгона из манастира-раја-утопије, изгона који је одлучила његова »непаметна« парав. Ти његови бјесови мора да су били много опакији и укоријењенији у много дубљим слојевима његове душе него што је то обично са комплексом увријеђености.

Али, умјесто да нагађамо, боље је да се вратимо чињеницама. Путешествије по свијету траје од 1813. до 1825. године, дакле 12 година. Од 1825. године па до смрти је раздобље Савине стабилизације, али какве стабилизације? У затворима, у крајишким шпиталима и у бечком Narrenhausu.

Размажени данашњим туристичким удобностима мораћемо да ставимо у погон нешто уобразиље па да дочарамо муке ондашњих путника, и Саве посебно. Имунџни људи су савладавали просторе труцкајући се у поштанским дилижансама. Само најимуџнији су располагали специјалним кочијама које су вукле, од етапе до етапе, увијек свјеже и одморне запреге. Сава није имао новаца ни за дилижансу. Располажемо само с једним податком из кога можемо закључити да је једно једино путовање обавио донекле удобно. У писму Самуила Илића Вуку Караџићу од 8. новембра 1825. године из Карловца стоји да је »Господин Сава Мркаљ са мношвом до Брода

лађом²⁷ путовао дошавши љетос из Баната«. Иначе, шта је могао друго него да пјешачи, или да »стопира« коњска кола у сајмене дане. Тако, од сајма до сајма, путује филолог и пјесник Сава Мркаљ, кога сад сви виде само као одрпанца, скитницу, урасла у браву, очију упалих од глади, смркнута, ћутљива и мрзовољна. Само још завежљај списка и књига о рамену подсјећа на некадашњег интелектуалца, али и тај реквизит изазива у обичног свијета још веће чуђење: где, где људе! Спава по шталама, у сјенокосу, по биртијским клупама, једе воће што расте крај путева, буре млијечни кукуруз на њивама, потајно као јазавац, али му то јестиво доноси срдобољу. Једва понека добра жена удијели му залогај ваљане хране. Можемо замислити Савина путовања зими, кад се људи, умотани у гуњеве и бунде, једва пробијају кроз личке сметове. Шта је тек пропатио гладне 1817. године о којој Сава Текелија пише:

»Отуда се родила 1817. године глад да су људи млели чокање од кукуруза и мешали у лебац, јели кору од дрва, особито Ердељани, који су к нама долазили да су изнемогли и по путу даже и на пијаци и улицама мртви пали.«²⁸

Можемо замислити шта се догађа кад се таква сабласт појави на вратима неке честите грађанске куће, нудећи инструкције из свих језика, из математике, из било којег предмета само да заради који

²⁷ Каква је то могла бити »лађа«? Вјероватно на весла или на сточну вучу, јер знамо да је први пароброд запловио Дунавом тек 1830. године.

²⁸ Сава Текелија, *Описаније живота*, Београд, 1966, стр. 221.

форинт. Милостива послоба не зна ко јој стоји пред вратима, неће да зна, није дужна да зна, она види само ту мрачну сподобу и са страхом залупи врата.

Па ипак, истина је и то да ондашњи свијет није био херметички затворен за Саву Мркаља. Зна се да је био учитељ у Бовићу (1814), приватни учитељ у Глини и у Карловцу. Зна се да се неко вријеме био удомио и у манастирима Јаску и Светом Бурбу у Банату. Па опет — ништа. Никако да се скраси, никакo да почне живјети обичним, малим, земаљским, стварним животом. До појединости се зна, на примјер, како се завршило приватно учитељевање у Карловцу. То је онај чувени догађај из 1825. године што га сви досадашњи биографи сматрају као почетак Савине болести. На основу писма Самуила Илића Вуку Карацићу од 8. новембра 1825. године из Карловца можемо лако да реконструиремо драму из које Сави неће бити повратка, трајаће без прекида 8 година, тј. све до његове смрти. На повратку из Баната Сава се настанио у Карловцу. Затворио се у свој унутарњи мрак. Са својим знанцем и оданим пријатељем Самуилом Илићем не жели, како вели Илић, »ни слова проговорити«. Упознаје се са учитељем цртања (Zeichenlehrer), неким Милинковићем и отпочне му давати лекције из латинског језика, »два пута на дан«. Милинковић замоли Саву да му преведе на латински његов крсни лист. Пролазе дани, а Сава не даје пријевода. Милинковић се усуди да га припита и тек што је заустео »Господице...« у Сави се одиграва »кратки спој« између патолошког поноса и стварности, спој који уроди експлозијом:

»Нисам ја никакав Ваш господин, нисам ја Ваш фишкал! Ако требате господина толмача, ено Вам

фишкала! Фишкали се тим пословима баве, а не ја, Сава Мркаљ, етіпелс загребачке Архигимназије, не ја који преводим Овидија, не ја који пишем књиге. Торњајте се ван с тим Вашим листом!»

Милинковић не стиже да умакне од бјесомучника, јер овај закључава врата да му жртва не побјегне, хвата се ножа и забада га Милинковићу »у врат ниже од ува«. Мора да је био у вишем ступњу бијеса и помрачења свијести кад је нож уперіо баш у ту регију гдје су, морао је то добро знати, одмах испод коже по живот судбоносне жиле куцавице. Ипак, Сава »смртну рану не зада«.

Вратићемо се још на кобне посљедице овог догађаја. Засад, пека нам он послужи као доказ да су Сави апсолутно недостајале копче са практичним животом, да је он јефтино проигравао сваку могућност да зарађује новац, да од тог новца материјално живи ради интелектуалног стварања.

Материјална биједа је сатрла толике, више или мање надарене, културне прегаоце оног времена: Захарија Орфелина, Јоакима Вујића, Милована Видаковића, Павла Соларића и друге. Само људи изузетне моралне снаге (Вук, Достојевски) могли су да донекле »заобиђу« проблем материјалне егзистенције и да у патњама свакодневног живота нађу још један подстицај за успјешан стваралачки чин. Сава Мркаљ није био сачињен од такве коvine. За стваралачку искру, према Његошу, потрeбна су два услова: удар и камен. У Савином случају је удараца било подоста, али не и камена. Његова нарав била је преосјетљива, али исто толико и мекушна, пластична. Ударци у мекоти рађали су бол, али се тај празнио у напрасним, нецјелисходним реакцијама, а не и пркос-

ном стваралаштву. Савино стваралаштво се исцрпало у *Салу*... и у неколико пјесмица. Он се тим искупио и уписао међу трагичне личности наше културе. Јер, ниједна и ничија трагичност, макар колико била ужасна, не би била ни запажена кад иза ње не би стајало и дјело. Милиони обичних људи завршавају живот као муве и ником ништа. Нема трагичности без дјела. Такве су друштвене норме.

Напраситост и агресивност Савину, из којих се не рађа ништа добро, потврђује још и инцидент који се одиграо у Земуну септембра 1822. године. Један докуменат који се чува у Архиву града Београда, а написан је у земуномском Магистрату, приказује свађу на улици измeђу Саве Мркаља, »приватног учитеља«, и учитеља земуноског Василија Јовановића. Према томе записнику Василије Јовановић је, пролазећи улицом, очепио Мркаља док је овај сједио пред кућом Саве Петровића. Пали су обострано тешки изрази: »Деране, лућаче, пијаницо!« Магистрат не осуђује ни једног већ обојицу упозорава да као учитељи треба да се достојно понашају на улици.²⁹

Напраситост, неспособност да се суочи са стварним свијетом имале су своје друго лице — тежњу за кајањем. Феномен Савиног покајништва — које је у чувеној *Палинодији* нашло највиши и најстрашнији израз — заслужио би посебну студију и тешко да би се, без неких новијих података, могло одгонетати какав психолошки механизам је у Сави при томе дјеловао и какве циљеве је пред очима имао. Ни Галилејево одрицање од властитог учења, ни самооп-

²⁹ Лазар Белап, *Један детаљ из живота Саве Мркаља*, *Летопис Матице српске*, 1955, св. 4, стр. 440.

тужбе старих бољшевика у стаљинистичким процеси-
ма, нису нам довољни да би послужили као убједљи-
ва аналогија ради разјашњења Савиног срозавања
у покајништво. Страдалници, било да су типа Гали-
лејевог, или типа Бухариновог, били су, у најдослов-
нијем смислу ријечи, у рукама инквизиције, подврга-
вани најбруталнијим физичким и најрафиниранијим
моралним мукама. Једнима је, као накнада за пока-
јање, нуђено царство небеско, а други су се дали уби-
једити да ће признањем учинити непроцјењиву услу-
гу револуцији и првој земљи социјализма. Бордано
Бруно је жив спаљен на ломачи, а свог учесња се није
одрсао. Ништа слично није доживљавао Сава Мркаљ.
Сава је доживио свега четири ударца:

1. Критику свога *Сала...* као издајничког дјела
против српства и православља;

2. Шиканирања у гомирском манастиру;

3. Изгон из манастира;

4. Упорно одбијање Стратимировићево да буде по-
ново примљен у нски манастир.

Све док није допао затвора због убода ножем у
врат цртача Миликовића 1825. године, Сава је ужи-
вао физичку слободу. Гладовао је, злоупатио се на
све начине, али је могао да се слободно креће по сви-
јету, да мисли, разговара с људима, дише чист ваз-
душ, гледа небо и да штампа шта је хтио. А то није
мало.

Кад су Давидовићеве »Новине сербске« у Бечу —
број 41, године 1817. преко цијеле стране објавиле
Палинодија либо обрана дебелоза јера,³⁰ тај догађај

³⁰ Од грчкога *палин* = поново и *оде* = пјесма, хвало-
спјев. Пјесма у којој пјесник пориче нешто што је рекао
против некога у некој ранијој пјесми.

је у српској културној јавности одјекнуо као гром из всдра неба.

Текст *Палинодије* је тешко разумљив и збркан. Мркаљ најприје објашњава како људски глас зависи од обликовања уста у часу изговарања, а затим вели дословце:

»Ми оћемо да наше дебело јер од незаслуженог напаствованија и прогона ослободимо, што сирота много пута и онога трпи који би му, да га запита што је скривило, исповједити морао да га не позна.«

Поново слиједи опширна аргументација заснована на органско-физиолошким елементима, зашто се поједини гласови морају изговарати баш тако а не друкчије. Поново брани дебело јер и пише да би то слово »свим писменим народима к савршенству њиовога писма из они темеља препоручити могао... Ово и подобно што тко је кадар тако добро без дебелог јера записати? Нитко. Тко дакле неће оћети таково и од старине већ наше родно дебело јер пустити на миру?«

Први је реаговао Вук Карацић. Он је баш тада, заједно с Копитаром, заступао Давидовића као уредника »Новина сербских«, те је у томе листу одмах послане Мркаљева текста објавио свој »Одговор на Палинодију«. Вуков одговор је убитачан. Тачку по тачку, темељно, логично и необориво, побија Мркаљеве »аргументе«.

Мркаљ се опет јавља чланком »Смјесице књижевствене« у броју 48 »Новина сербских« за годину 1817. Тешко је и данас разумјети шта је Сава желио да каже у овом напису. С једне стране, према напомени уредништва, испада као да Мркаљ »има и сам против рођенога свог одбрањенија неколико ријечи про-

говорити», то би могло да се схвати да жели дати аутокритику *Палинодије*, док с друге стране, Сава вели да се »Палинодије не одриче«, а да ипак »устаје против ње!« Писао је то у Карлштату (Карловцу) јуна 1817. године.

Полемика се преноси и у идућу годину. У броју 45 и 46 »Новина сербских« за годину 1818. појављује се чланак с потписом — Ц. Ту се опет напада Мркаљ што сад »дебелому јеру, које је изудио био, сало у трбух меће, водицом која још до сад никаква чуде-са чинила није, нови живот даје... Ал надати се можемо да ће опет Палинодију писати«.

Ко је тај анонимни писац — Ц? По стилу и ставовима не може бити нико други него Вук. Међутим, у идућем броју »Новина сербских« Вук полемише са тим — Ц! Љуба Стојановић³¹ мисли да се под псеудонимом — Ц крије Платон Атанацковић, просвјетни радник и епископ бачки (1788—1867).

По свему судећи, пред нашим историчарима језика и књижевности стоји још задатак да се *Палинодија* и сви текстови око ње још једном анализирају и нејасноће објасне.

Мркаљева *Палинодија* сасвим сигурно је још јаче одјекнула него што то налазимо записано у документима. Поменимо још Григорија Гершића који пише Вуку из Сремских Карловаца 10. јула 1817. године:³² »За *Полинодију* сам у предпоменутом писму мом казао што мислим и сад опет кажем да је без мозга... Одговор његов још га више осрамио.«

³¹ Љуба Стојановић, *Живот и рад Вука Ст. Караџића*, Београд, 1924, стр. 138—141.

³² Вукова преписка, књ. II, стр. 757.

Занимљиво је да је Лука Милованов чекао скоро годину дана, а да се није осврнуо на *Палинодију*. Тек у одговору на Вуково писмо, Милованов 23. јануара 1818. године извињава се што дуго времена није могао доћи до *Палинодије* да би је прочитао. Лука пише: »Несталност Меркаилова није ми непозната, но при свему томе двоумим да није како ни иједна вјера наумио тиме већма одкрити непотребност дебелогa јера. Еас нека се он коликому драго труди доказати да ми Сербски без дебелогa јера правилно писати не можемо, то ће он мени толико доказати колико је доказао моје Небиће кад је у крчми *Bei den 3 Hackeln* самном једући и пијући доказати хоћео да мене на свијету није.«³³

Миловановљево писмо је посебно занимљиво због тога што он једини од Мркаљевих савременика додирује, додуше сасвим овлаш, питање Савиних побуда да напише покајницу. Милованов пише: »... двоумим... да није наумио тиме већма одкрити непотребност дебелогa јера«. Младен Лесковац подсјећа на ову Лукину претпоставку, тј. да би Савина *Палинодија* могла имати сатиричан смисао да »одбраном« дебелогa јер жели довести ствари до апсурда. Дакле, не покајање већ повн, лукавији напад на дебело јер!

Међутим, сам Лесковац сматра да је Мркаљ имао намјеру да покајницом поправи свој положај код црквених власти: »Изгледа, ипак, тачније да је Сава Мркаљ у оно доба већ почео увиђати да нема снаге упустити се у борбу са Стратимировићем.«³⁴

³³ Вукова преписка, књ. II, стр. 101.

³⁴ Младен Лесковац, *Неколико података за биографију Саве Мркаља*, Научни зборник Матице српске, Нови Сад, 1950.

Слично мисле и остали савремени истраживачи Мркаљевог живота, наводџи крајњу биједу и по-мањкање јаке воље за борбу као узроке његова по-кајања. Милош Окука истиче да је покајање напи-сао у »тренутку слабости и очајања.«³⁵

Занимљиво је да Борбе Рајковић, први биограф и најпристраснији симпатизер Савин, уопште не поми-ње *Палинодију*! Не случајни заборав?!

Кад је ријеч о побудама Савиним да се одрскне свог *Сала*... објављеног седам година раније, мислим да се данас, кад нешто више знамо о његовој психи, може са приличном сигурношћу занемарити Милова-новљева претпоставка и закључити да покајница није написана у »тренутку« слабости. Слабост је битна и трајна црта Савиног карактера, а њене манифеста-ције слиједе једна за другом, како прије *Палинодије* (одлазак у манастир Гомирје, поновна навраћања у манастире Свети Бураб и Јазак) тако и послје ње. Он и даље очекује некакву милост од црквене власти, упућује молбе, пише псалме, молитве и оде, а треба-ло је да већ једанпут увиди да се мора окренути практичном животу у коме се само борбом може одржати.

Сава пјева оду Лукијану Мушицком, пјеснику и епископу, који, како ћемо још видјети, није желио ништа учинити за Саву. А и Сава је морао бити свје-стан истине да ниједна ода није спјевана толико у част слављеника колико ради користи стихотворца. Тим својим псалмима, молитвама и одама Сава је

³⁵ Милош Окука, *Sava Mrkalj als Reformator der ser-bischen Kyrilliza, Slawische Beiträge, Band 91, München, 1975.*

својим неоспорним пјесничким талентом стигао до најниже тачке снисходљивости према моћнима. Више од тога нису могли од њега тражити. Са рационалног становишта Савина покајница је савршено бесмислена и беспредметна. Јер, што је једанпут учињено, то је учињено за сва времена. Савине идеје изложене у *Салу*... пошле су у свијет и наставиле свој самосталан живот, независан од Савине воље и од саме књиге. Књигу су могли и да спале до задњег примјерка, па опет се у бити ништа не би измијенило.

Најближи смо истини, ако устврдимо да *Палинодију* Мркаљ није написао ни са каквим рачуном, по најмање политичким, у циљу политичке преоријентације. Тотални је антиталенат за такве трикове. *Палинодија* је највјероватније неуротични сунуврат.

На реду је сада да видимо како је Савина околна реаговала на сва његова понашања.

Најприје, шта се догодило послје оног убода ножем у Карловцу, у јесен 1825. године? Самуило Илић у већ поменутом писму Вуку Караџићу вели: »Сад сиром Сава у ладу почива, шта ће бити јавићу вам«, те у писму од 22. новембра из Карловца³⁶ додаје:

»Биједног Мркаља пре неколико дана предаде Магистрат слугњском регименту који кад га је тео примити изломи о њега читав љесковац за непокорност његову. После га окују у тешко гвожђе и оправе првобанском регименту (Глина, оп. Г. Н.) под стражом. Тамо ће сиром на зло доспјети, ако обрстар Нестор буде злопамтило!«

³⁶ Вукова преписка, књ. IV, стр. 313.

Једанаестог децембра године 1827. Илић опет обавјештава Вука: »Господин Мркаљ, сирома није господин, сједи у шпиталу и данас, као будала затворен.«

Призор је заиста ужасан. Првог српског образованог филолога и пјесника тукну до те мјере да се њесков штап расперјава на његовим леђима, а потом га стављају у тешке окове и затварају у самицу. Па сада и од тог садисте, некаквог обрстра Нестора, да зависи пјесникова судбина.

Нека и овај судар између унутарњег Савиног бића, односно његове високе представе о самоме себи, и страшне магистратско-граничарске стварности, послужи као једно од објашњења за његов слом. То сумрачне зиме 1825. године у Карловцу отео се из Саве Мркаља вапај какав мало познаје наше пјесништво, крик рањеног, осамљеног и посве изгубљеног човјека, коме се учинило да су сви мостови између њега и човјечанства дефинитивно порушени. Та његова пјесма »Јао, јао«, којој Владан Недић исказује само похвале, нема ни призвука извјештачености и церебралне високопарности којих се још ни близу није могла ослободити српска поезија онога доба. Заодјевена у непријекорно пјесничко рухо и истовремено дубоко проживљена, она је крик о трагичности човјечијег постојања. »Живот не чине клетим стихије и звери у природи, човек је човеку већа стравa. То је закључак Мркаљев.«³⁷ Али у томе закључку је садржан и сам Сава! Не само са чисто логичког становишта (зло као иманентно својство људског бића, дакле и Саве) него и зато што је његово стварно понашање према другим људима опако и опасно: за-

³⁷ Владан Недић, *Необјављене песме Саве Мркаља*, Зборник Филозофског факултета, Београд, књ. IV—2, 1959.

једљив је, свађалица и агресиван. Хвала Вуку Караџићу што је, обилазећи самртника у бечкој лудници, примио из његових руку и сачувао нам свешчицу у којој је Сава записао десетак својих пјесмица.

Свеску је, изгледа, начинио сам Сава од десет листова обичног писаћег папира прошивеног концем. Све је писано графитном оловком. У њој под бројем 7 пише:

»Састављено кад у Горњо-карловачку боловаоницу доспедо побеђен и остављен од свега света.«

Јао! Јао! Јао триста пута!

Пала нам је, пала коцка љута;

Море зала ов' је свет!

Лед и ватра, зрак, и гром, и вода,

Звери, змије, гад од разна рода,

Често вск нам чине клет!

Зло је мучно садашње поднети,

Зло нас бивше пече у памети,

Будуће већ једе нас.

Дневне туге рабају сне худне,

А сни ноћни растуже нас будне.

Јесмо л' без зла који час?

Човек, страва човеку ах! већа,

Гони правду, што је свију срећа,

Гони мир из света сав.

Вук не ломи реч ни веру своју;

Топ и картеч не привезу к боју

Анаконда, рис и лав.³⁸

³⁸ Миодраг Павловић је Мркаљевој пјесми »Море зала ов' је свет« уврстио у своју *Антологију српског песништва* (XIII—XX век), Београд, 1964, стр. 241.

Парадоксално је, али је истина, да је виша војна команда показала највиши могући степен разумијевања за Савин положај и да је настојала да смекша црквену власт! Војна команда задужује своје лијечнике да посматрају болесника и предложи шта да се ради.

Данас нам стоје на увиду два изузетно занимљива и за оцјену Савиног душевног стања веома значајна лијечничка извјештаја. Оба спасавају част ондашњег лијечничког staleжа.

Налазећи се у регименталном затвору у Глини 1825/26. Сава Мркаљ је био посјеђиван и посматран од стране регименталног лијечника дра Шофера (Schoffer), који је 7. јануара 1826. године саставио извјештај (rapport medicum):

»На основу захтјева од 29. децембра 1825. под бр. J. H. 5622/1822 ја сам до данас више пута посјеђивао Сабас Меркаила који се налази ухапшен у овдашњем затвору.

Неповољне прилике у којима је Сабас Меркаил већ од прије много година могао да с муком одржава свој најнужнији живот оставиле су поремећај у његовом душевном стању који се изражава у правом лудилу (wirklichem Irrsinne) и то у једној фиксној идеји, али само у њој.

Без одговарајућег одгоја у младости он се посветио високом школовању које му је отворило амбицију да ће једанпут постигнути особите успјехе. Како се из његовог исказа види, његови покушаји да ове амбиције и оствари остали су неуспјешни већ од почетка.

Тешко је закључити да ли је у питању његово превелико самољубље које му није дало да призна

узроке својих неуспјеха, као кад је изгубио, на примјер, издржавање код епископа Миоковића, или је у питању болест. За сада ипак произлази да је од тренутка, кад је био удаљен од господина епископа, у њему се увртила идеја да постоје особе које му зломисле, и које непријатељски ометају његова настојања да себи обезбиједи живот достојан његове образованости. Са чим год непријатним би се сусрео, у свему би видео утицај тајних непријатеља и прогонитеља.

Није невјероватно да је овај човјек могао давати честог повода за негативан суд о њему и то баш због тога што су њиме владала пренапета осјећања (*über-spannte Gefühle*) услјед научне образованости коју је сам стекао, али је исто тако вјероватно да је он баш због тога често долазио у ситуацију да буде повод различитих несташних (обијесних, *mutwillig*) задиркивања (исмијавања, *Neckereien*). Услјед тога је западао у све дубљу животну биједу те је све више постајао зависан од расположења (ћуди, милости) оних од којих је добијао средства за живот. А позната је ствар да се такве ћуди врло ријетко завршавају на граници пристojности. (*Dass solche Launen höchst selten nur in denen Schranken anständiger Billigkeit bleiben, ist eine bekannte Sache.*)

Физичко стање овог Саве Мркаља... оцјењује потписани као *Irrsinn* (*Vesania*), управо у тој фиксној идеји, а не као *Wahnsinn*, како је то наведено, сасвим неправилно, у допису господина градског суца у Карловцу...

Иако ово не спада у одговор на постављено питање, потписани вјерује да неће прекорачити своју компетенцију ако на концу овог лекарског налаза

(Parere) укаже: да би његово физичко стање... могло прећи у стварно лудило (wirkliche Verrücktheit) ако му се не осигура живот...

Глина, 7. јануара 1826.

Doctor Andr. Schoffer
m. p. Regimentsarzt

Како се види, доктор Шофер је обилазио Саву Мркаља више пута, извршио је своју професионалну дужност прилежно и успио да пронађе кључ до саме душе тога, у властити тврђаву затвореног човјека. У том погледу би многи савремени болесници могли да позавиде несрећном Сави. Објашњење Савиног душевног стања Шофер налази:

а) у неповољним животним приликама;

б) у одсуству одговарајућег одгоја у младости;

ц) у амбицији и самољубљу, око којих се Шофер, сасвим разумљиво, двоуми да ли су битније оне или нека примарна болест. Оваје је Шофер ушао у домен модерне психијатрије и њеног учесња о неуро-зама као пограничним стањима, негде између нормале и болести. Доктор Шофер је у Сави уочио усађене идеје прогањања и осјећање сталне препатости, услед чега је Мркаљ западао у све веће потешкоће у односима са средином. Доктор Шофер препоручује да се Мркаљу »осигура живот«, у противном би његово стање могло прећи у »стварно лудило«.

Двије године касније (1828) Савом Мркаљем се бавио и региментски лијечник у Карловцу доктор Сакс. Сава се тада налазио у карловачкој гарнизон-

ској болници. Саксов извјештај³⁹ почиње занимљивом констатацијом, коју смо већ цитирали: »Sabbas Merkalу био је одгојно запуштен од стране његове душевно поремећене и злочесте матере и препуштен властитој судбини.« Доктор Сакс уочава у Мркаља његов високи ниво знања и образованости, али, на супрот томе, и запуштеност у осјећајној сфери. Услијед тога: претјерани понос (уображеност) на своје знање, окрућност према ученицима и нишодаштавање живота других људи, што се показало у сукобу са цртачем Милинковићем, па и касније, када би због најмањих увреда испољавао праву »крвожедност«. У Мркаљу се фиксирала идеја да му се посвуда на његовом путу испречава некакав непријатељ. С оваквом идејом, пише Сакс, Мркаљ је опасан и неподобан за живот у грађанском друштву, но исто толико није за њега погодна ни душевна болница, гдје би се његово стање још више погоршало. Умјесто болнице доктор Сакс препоручује свјеж ваздух, пријатну околину, физички рад у башти, шетње у пратњи свештеника који би га поучавао у религији и моралу. Препоручује манастир, вјероватно по жељи болесника. »То су једина средства којима би се могао побољшати положај овог несрећника и повратити га макар дјелимично као члана људског друштва.«

Саксов извјештај нам и са становишта данашње медицине изгледа професионално беспријескоран. Не

³⁹ Оригинал извјештаја, писан њемачком готицом, налази се међу рукописима у Државном архиву у Загребу. Тешко је читљив. Захваљујем Рајку Веселиновићу, управнику Архива САНУ, који је уложио велики труд да овај рукопис одгонетне.

заборавимо да је извјештај писан 70 година прије Фројда, односно 90 година прије Адлера и Јунга! Из њега се лијепо разабире Саксово гледиште о етиопатогенези (болесна мајка), клиничкој слици (запуштеност у осјећајној сфери и то у односу према околини, нишодаштавање других људи, па и живота њиховог, напраситост, идеја прогоњења) и терапија коју би требало примијенити (не душевна болница него окупациона терапија ван болнице). Што се етиопатогенезе тиче, већ смо изнијели наше резерве према Саксовом гледишту: мање је вјероватно да је ријеч о генетској, насљедној оптерећености, већ је у питању оптерећеност односа између мајке и дјетета.

Војна команда у Загребу, с потписом генерала Радивојевића, подржава извјештај доктора Сакса (28. новембра 1828. године) па моли (sic!) Конзисторију да тако образованог човјeka, као што је Мркаљ, преузме на своје старање те да га смјести у неки манастир гдје би живио онако како то доктор Сакс препоручује. Уз то Генералкоманда наређује Команди слунске регименте да издејствује код владике Мушицког да прими и саслуша самог Мркаља, те да му помогне да се смири у неком манастиру. Надали су се да ће пјесник разумјети пјесника.

»Пошто се уосталом сазнало да епископ Господин пласменити Мушицки (von Muschitzky) сад баш намјерава да оде у Карловац, то се уједно налаже Слунској регименти да несрећног (!) Мркаља лично изведе пред г. епископа и да га препоручи његовој благонаклоној бризи, те се с пуним поуздањем од те мере (очекива) да ће се с једне стране г. епископ при својој познатој хуманости — дирнут несрећом једне личности која побуђује интересовање многим

научним знањима — сходно ишчскивању високог дворског места помоћи да се учини последњи покушај лечења његове душевне болести и поправке његова жалосног положаја тиме што ће се Мркаљ примити у неки манастир. С друге стране се очекује да ће Мркаљ, представљен пречасном шефу епархије, у корацима који буду предузети ради његова добра наћи умирење и охрабрење за срећен живот.»⁴⁰

Тако се према Сави понаша граничарска војна власт. А црквена?

До сусрета између Мушицког и Мркаља није дошло. Конзисторија опет сваљује сву кривицу на Саву, одговоривши Генералкоманди 31. децембра 1828. године овако:

»Уосталом од времена откако се имала част примити споменута висока нота, дошла је до ушију овдашњег епископа и председника овдашњег епархијског звања сигурна вест да се Мркаљ, кад је сазнао — не зна се како — шта се намерава с њимс, изразио 'да се неће дати ниједном епископу у руке предати' — то су биле његове речи.»

Сплетка је очигледна. Ни Рајковић је није прозreo кад пише да Мркаљ није био приказан владици Мушицком »по томе што Мркаљ никако не хтеде пред владику«. Познавајући карактер Мркаљев (понос и охолост, с једне стране, и презир према свештенству нижег реда) много је вјероватније да би Мркаљу и те како пријао пазговор са тако угледним човјеком какав је био Лукијан Мушицки и да би он пристао да ступи пред владику само да му је то било

⁴⁰ Текст узет из биографије Саве Мркаља од Борба Рајковића, часопис »Јавор«, 1877.

Зашто ја овако ма-
 ло знам? и зашто и ја
 не ради(м) у ползу Књижев-
 ства Србског? — Пре-
 мда. Желѣзна Судбина
 и страшно Гонение, сил-
 но гонение, кое би и најтвр-
 де градове и читаве земље освои-
 ти могло, не допустише
 ми напредо-
 вати, па онда ни ра-
 дити знамениѣ људски.
 Чим единим
 Списатељ ваља да
 е задовољан.

Зашто ја овако мало знам? и зашто и ја не ради(м) у ползу Књижевства Србског? Прелута жељезна судбина и страшно гонение, силно гонение кое би и најтврђе градове и читаве земље освоити могло, не допустише ми напредовати, па онда ни радити знаменито људски. Чим единим Списатељ ваља да е задовољан.

3

Чудо да Лука од 1810. до 1828. године готово, готово дјелце своје кадкад не
 прегледа, не поправаља и дакле не усавршенствова и не уљуди бољма, и
 не углади; та природно е човеку, док е душа у њему, никада не мировати,
 увјек нешто, било што му драго, зло или добро, мислити, радити
 и прерађивати, копкати и белкати, стварати, растварати и уништавати.

Чудо да Лука од 1810. до 1828. године готово, готово дјелце своје кадкад не
 прегледа, не поправаља и дакле не усавршенствова и не уљуди бољма,
 и не углади; та природно е човеку, док е душа у њему, никада не
 мировати, увјек нешто, било што му драго, зло или добро, мислити,
 радити и прерађивати, копкати и белкати, стварати, растварати и
 уништавати.

Лука е заслужно
цвѣтъ похвале, коимъ
сте ви његова носила
и његовъ споменъ укра
сани

Лука е заслужно цвѣт похвале, коим сте ви његова носила и његов спомен украсили.

4
Србине пожељни, Србине високопочитовани, преславни, дивни, едни,
безсмртни, срдцу и духу моему премилни!
Премда са страом, али опет говорио би да говорити могу, много,
много с вама о Србском езику, ербо е увјек жеља моја била научити
управ Србски и мислити и говорити и писати каконо што ви у вашим
књигама знате. Јао! заборавио сам ону нашу скупну Ортографију.

Србине пожељни, Србине високопочитовани, преславни, дивни, едни,
безсмртни, срдцу и духу моему премилни!

Премда са страом, али опет говорио би да говорити могу, много,
много с вама о Србском езику, ербо е увјек жеља моја била научити
управ Србски и мислити и говорити и писати каконо што ви у вашим
књигама знате. Јао! заборавио сам ону нашу скупну Ортографију.

омогућено. И једну од својих ода посветио је Лукијану. Савина саркастична изрека да се неће дати »ниједном попу жив у шаке« (Рајковић и то цитира) је од стране конзисторијалних чиновника тенденциозно искривљена тако што му је подметнуто и Мушицком представљено као да Сава неће жив у шаке »ни једном епископу«. Црквена бирократија је имала интереса да омете сусрет Мркаља и Мушицког бојећи се да би тад њена теза о примарној неурачунљивости Мркаљској могла пронасти. Зато дошпатавају Мушицком искривљену верзију Савине изјаве. У ствари, Сава је био нетрпељив према »поповима« и калуђерима због њихове пакости којом су га окруживали још у Гомирју. То се види и из писма свештеника Јована Баковића од 23. маја 1829. године Команди Слуњске регименте у коме саопштава да је по њиховом налогу често посјеђивао Мркаља у карловачкој болници с настојањем да га »обучава у религији и моралу«, али да га је Сава дочекивао са »усијаном фантазијом« и тешким увредама. Јасно! Шта је могао Сава Мркаљ разговарати с једном особом која га је подсјећала на Гомирје?

Толико о тој злосрећној комбинацији Генералкоманде с епископом Мушицким.

Што се тиче пријема у неки манастир, Конзисторија перфидно пере руке, па 3. децембра 1828. године шаље приједлог Генералкоманде на мишљење, не неком другом, него Јосифу Рајачићу, бившем архимандриту гомирском, а сада администратору епархије у Пакрацу! Ономе истом Рајачићу који је већ једанпут преломио штап над Савом, ономе који ће се за двадесетак година попети на пријестоље патријарха. Већ 15. децембра (какве ли експедитивности!) он од-

говара да Мркаља не могу примити, јер у Гомирју нема лекара, ни чувара, а и тамошња клима би му, вели, могла наудити.

Ипак, између свих који су се онда бавили Савом, најзанимљивији је Лукијан Мушицки. Пјесник псеудокласицистичког правца, творац »Гласа арфе шишатовачке«, полиглота (знао је 10 језика) одржава живе пријатељске везе са Вуком и Копитаром, у немилости код митрополита Стратимировића, некада и сâм, као Сава, кињен од стране манастирске братије, старији од Саве само 5 година, тај Лукијан, сада епископ са аристократском титулом »von Muschitzky« на наваљивање Генералкоманде што да се чини с тим проклетником Мркаљем, мораће, напokon, да се и сам изјасни. Пошто не жели да директно потврди истину како је и пјесник пјеснику — вук, Лукијан ће, умјесто да проблем са својих не тако слабих хијерархијских позиција дјелотворно рјешава, дати чудесно околишан одговор, по оној народној: причам ти причу, па кулс на виле, на медене колачиће и свилене појасиће. Von Muschitzky предлаже Генералкоманди (!) да би болесника било најбоље упутити у неки од сремских манастира (дабoме, само нск је што даље од њега!) гдје је клима блажа, па наводи подробно како би тамо ваљало с њим поступати: дати му сталног пратиоца, те да може просто обилазити који хоће од 13 сремских манастира, те да га сви ти манастири треба да примају као свог свакидашњег госта (!) те да га нико не задиркује, да му не упада у ријеч нити га у чему побија кад се он упусту у књижевне диспутације и критике, у филипике и панегирике, у сарказме, но да му се у свему похваљује, особито да чувар опомне госте који патника не по-

знају како да се понашају у разговору с њим. Јер ко би се иначе усудио при његовим експекторацијама (!) само насмијешити, а камоли насмијати се, тај би од њега зло прошао, зато да му се за друштво бирају само познати људи и тако даље, и тако даље. Мушицки завршава одговор тиме што вели да се у сусједству тих манастира налазе двије гимназије, карловачка и новосадска, да професори обје те гимназије често иду у манастире, те кад би се Мркаљ с њима упознао да би њихова конверзација била успјешна по његово стањс. (Наведено према Рајковићу).

Иако је Лукијанова мисаона и Сави доброжелатељна посланица била упућена на погрешну адресу — Генералкоманди у Загребу, која има своја посла, а не да збрињава бивше калуђерс, иако је он на тај начин избјсгао властиту моралну обавезу, ипак му морамо признати да је додао неколико карактеристичних потеза у душевном портрету Савс Мркаља.

Сва преписка око Саве, сви приједлози и настојања да му се помогне стичу се на писаћем столу митрополита Стефана Стратимировића у Сремским Карловцима.

Кад се генерал Радивојевић, први пут 1. октобра 1826. године, обратио Стратимировићу, митрополит вади досије »Монах Јулијан« (ах, ти вјешти, неуништивни досијеи што печате живот човјсков; али, да није њих не би се о људима ништа ни знало) поново га проучи и 10. новембра одговара:

»Sabbas Merkailo није погодан ни за било који манастир, већ је боравио у Гомирју, Сен Бурбу и Јаску и свуда се показао плаховит и неподношљив, вређао је калуђерс те бивао из манастира отпуштен. Сад је

ствар отежана још и његовом болешћу. Манастири нису уређени за болничку негу.»

Три године касније (1829) Генералкоманда се поново обраћа Стратимировићу, увјеравајући га да се Мркаљ измијенио и поправио и да му сад треба чист ваздух и шетња што би могло да се оствари у неком од сремских манастира. У писму се подвлачи да је Мркаљ од природе обдарен драгоцјеним знањима, а да је сада превише потиштен несрећом. Такав пледоаје за Саву требало је да утиче на митрополита да се сажали на јадног књижевника...⁴¹

Протекла су два мјесеца. Стратимировићу је цијела ствар већ постала досадна. Можда се и двоумио како да поступи, да ли да послуша глас хуманости и хришћанског праштања, или интерес државништва. Приклања се овом другом: не, Мркаљ је ударио у идеолошке темеље црквене власти; узалуд су му његова каснија кајања; није он од оних покајника с којима се може успјешно манипулисати, па их у име виших политичких циљева прихватити поново под окриље; Мркаљ је за њих постао крпа којом се више не може закрпити рупа нити на најизанђалијој калуђерској мантији. Зато 12. новембра 1829. године потписује кратак одговор Генералкоманданту: остаје при свом ставу како га је заузео 1826. године.

Тиме је стављена тачка на односе између Мркаља и цркве. Нити он, ни ма ко други не покушава више да са те стране измоли милост. Црква која је имала и свјетовну власт над народом, са својим митропо-

⁴¹ Славко Гавриловић, *Прилог биографији Саве Мркаља*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. IV—V, 1956/57, стр. 256.

литом Стратимировићем, који је за такву владавину располагао с неоспорним личним државничким способностима (вјешто се удварао и аустријском и руском двору) није ни могла да поступи друкчије: интереси политике и државништва увијек су пречи од појединца, макар колика његова вриједност била, само ако тај не иде укорак са владајућом политиком, ако се од таквог, макар на погребу његовом, не могу извући неки поени за славу политике.

Опет се спушта тамна завјеса над Савиним животом. Од 1829. године, када је још боравио у Карловцу, вјероватно у војном шпиталу, па све до 1832. године не знамо ништа о њему.

Тек од 1832. године налазимо у кореспонденцији између Вука Караџића и његових пријатеља у Хрватској и на податке о Мркаљу. Врло је вјероватно, међутим, да је Сава већ прије 1832. године допао у бечку душевну болницу. Како? Нечијим добротворним заузимањем, или силом закона?

Давид Милошевић, учитељ у Јасеновцу, у писму Вуку од 19. маја 1832. године,⁴² тужи се Вуку на потешкоће око прикупљања пренумераната, па се извињава због опширности писма и вели: »Опростите! да ме срце не боли украће би требало као непознат реч да окончам; а овако штопо реко мени њеки господин Сава Мркаљ, мој особити пегда пријатељ бивши, мо-ро сам себи већу одушку учинити, јер би чини ми се пуко.« Види се, дакле, да Давид Милошевић (1832) већ дуго нема никакве везе са својим »особитим пријатељем« и не зна да је он већ одавно у бечкој лудници.

⁴² Вукова преписка, књ. VI, стр. 149.

Јоаким Вујић⁴³ пише кнезу Милошу 30. маја 1833,⁴⁴ шаљући му рукопис своје књижице с потписом Чича Вуја, и моли кнеза да се књижица штампа. Наводи да су му као рецензенти или критизатори били господа Меркаил, Магарашвић, Стеић и Вук Стеф. Карацић, а да је Стеић послје његове контрарецензије своју критику повукао. Из тога се види да је Мркаљ, вјероватно 1832, био још како-тако способан да пише рецензије књижевних дјела.

Малобројни пријатељи Мркаљеви распитују се о њему. Прате га, али из даљине, попут астронома кад слиједе лутајуће небеско тијело. Никог нема да га заустави и пружи му уточиште. Полако, једно по једно, укрштају се и стичу обавјештења о координатама гдје несрећник живи. Али све је, изгледа, већ прекасно.

Давид Милошевић, тада у Пстрињи, пише Вуку у Беч 20. априла 1833. године:⁴⁵ »Ако би знали је ли Г. Сава Мркаљ јоште у Бечу, ужива ли штогод слободе и с чим се највише забавља?«

Василије Вуковић из Петриње пише Вуку у Беч 20. јула 1833. године: »Господине! Ако Вас смем замолити покорно постарајте се за Саву Мркаља да не остаје у мраку, Ви сте као учени људи у великој слави и познати с царским библиотекарером Г. Копитаром, ослободите га, ја као прост судим да бисте сазидали цркву, оставићете безсмртно име.«

⁴³ Јоаким Вујић (1772—1847), драмски писац. Свршио лицеј и права. Путовао много и приређивао позоришне представе. Оснивач првог српског позоришта. Противник Вукове реформе.

⁴⁴ Вукова преписка, књ. III, стр. 744.

⁴⁵ Вукова преписка, књ. VI, стр. 151.

Дакле, према сазнању поменутих пријатеља, Сава живи у мраку и неслободи.

Разумије се, веома ће нас занимати непосредни однос између Саве и Вука.

Чини се да је Вук и на тој проби показао величину свога духа, снагу човјека, хуманисте који умије да кори а и да прашта. Јер *Палинодија* је најтеже погодила баш Вука, пријетила је да му подрије цјелокупну стратегијску замисао око реформе језика и правописа.

Па ипак, тек што се стишала узбуна око Савине несрећне *Палинодије*, Вук, притијешњен и сâм големим невољама: материјалним, политичким, издавачким, осјећа потребу да се писмом од 6. октобра 1817. јави Сави у Карловац. Нажалост, немогуће је доћи до тог драгоцјеног писма, пропало је у Савином пропадању, али имамо Савин одговор од 20. октобра 1817. године.

Савино писмо се чува међу рукописима Српске академије наука и уметности. Дирљив је тај Савин коверат: минијатурне величине, Вукова бечка адреса исписана ситним рукописом, на полећини коверта је воштани печат. Право је чудо како је та сићушна ствар стигла поштом у Беч, а Вуку још једном хвала, што је помно похрањивао сву своју преписку, па тако и то Савино писмо, које гласи:

Просвиећени господине

Мени предраги пријатељу

Ваше љубазно по 6-тим текућег мјесеца на мене одправљено писмо добио сам у руке и прочитавши га увидио сам с радости како се нашег познанства и пријатељства опомињете; нити ми је доста било

једном за себе прочитати га, него сам га још мојим знанцима читао и показивао, с удовољством припо-вијсдајући како сте Ви са мном и Г. Булићем код неког посластичара Стефана у Пешти проучавали Улог великог нашег Соларића. Срдачно Вам благодарим што се тако својски мене сјећате и молећи Вас, да ме и у напредак заборављању не предате, не касним ево с одговором на Ваше питање.

Најпре дакле што мислим о *Љубомиру у Елизијуму*? Мислим да је изрод у књижевству Србском⁴⁶...

Сад молећи Вас још једном да бисте често и много писали ми, у мисли Вас грлим и љубим с дужним Вама

високопочитанијем остајем.

Кад је о личним односима измислу Вука и Саве ријеч, мислим да ово Савино писмо најбоље освјетљава природу тих односа као и природу сваког од њих двојице посебно.

Прво, Вук великодушно прслази преко тек минуле полемике око *Палинодије*. Вук, поред оног што је о Сави похвално написао у својој *Писменици* (1814), тражи од Саве и у овоме писму мишљење о Видаковићевом роману. Значи, цијени га и даље као критичара. Вук се с много саосјећања сјећа њихових састанака код пештанског посластичара 1810. године. Једном ријечју, Вук је тај који, поред свих својих невоља, чини напор да пронађе Саву и успостави некадашњу сарадњу.

Друго, Сава пропушта пуних седам година (од 1810. до 1817, раздобље свога тумарања по свијету)

⁴⁶ Већ смо се осврнули на ову Савину оцјену.

и не јавља се Вуку. Види се да га необично цијени и воли, захвалан му је на сјећању, али не чини ништа у периоду своје дубоке кризе да га пронађе и да се приљуби уз ту снажну личност која би га, посве сигурно, учврстила у самопоуздању и навела на стваралаштво.⁴⁷ Зашто? Нема другог објашњења: Сави није недостајало ни знања ни интелектуалности (можда је чак и превише било баш тога), али је кобно patio од неуротичне слабости воље, која му није дала да се бори за себе. Он као да је непрестано очекивао да му други стварају услове за живот, да му други држе балдахин над главом, па је у свом бескрајном еготизму тражио да му друге, јаке личности буду поштапалица. Тога, наравно, у животу нема. Он није имао снаге ни да их потражи, ни да се наслони на њих.

Послије размјене тих писама из 1817. године опст дугогодишњи тајац.

Само што Герасим Зелић 27. јуна 1820. године⁴⁸ обавјештава Вука да се »достоучени господин Сава Мркаљ от неког времсна налази у Далмацији, али сиромаш не има среће; каконо што и многи високога ученија људи малое имаду, а не говорим што свиет срећом назива«.

Самуило Илић пише Вуку 11. децембра 1827. године из Карловца: »Господин Мркаљ, сиромаш, није господин, сједи у шпитаљу и данас као будала затворен.«

⁴⁷ У времену тога њиховог међусобног отуђења, Вук је на свијет издао двије књиге *Народних пјесама* и припремио за штампу *Рјечник* — дјела која су заталасала културни свијет на Славенском Југу и у Европи.

⁴⁸ Вукова преписка, књ. III, стр. 532.

Брига Савиних познаника из Хрватске расте од времена кад су сазнали, доста касно, да се Сава налази у бечкој лудници, те слиједе њихови вапаји да му Вук некако помогне (види већ цитирано писмо Давида Милошсвића и Василија Вуковића из 1833. године).

Соларић је умро у очајању у Венецији 1821. Ни Луке Милованова више нема, умро је у Будиму 1828. тешко оштећен алкохолом. У томе далеком свијету Сава нема никога осим Вука.

А гдје ли је какво писмо Лукијана Мушицког!?

Вук је у то вријеме у таквим неприликама да нам дах застаје и кожа се јежи кад помислимо како жив човек може све то издржати и још уз то књижевно стварати и одговарати писмима на све странс свијета. И сам је пред душсвним сломом. С једне стране су највише почести које му инострани културни свијет указује (члан је петербуршког и краковског научног друштва, почасни је доктор универзитета у Јени итд.), а с друге стране је у очајним приликама, нема чиме да се прехрани, дјеца му умиру једно за другим, прогоне га кнез Милош и Стратимировић, остављају га доскорашњи истомишљеници, сумњиче га подједнако аустријска полиција и руска царевина итд.

Године 1833. дошло је до Вукове посјете Сави Мркаљу у бечком *Narrenhausu* (лудници).

Како је изгледала једна лудница онога времена?

Ево вјеродостојног описа о биједи душевних болника с почетком 19. вијека, из пера неких њемачких љекара:⁴⁹

⁴⁹ Канабих, *Историја психијатрије*, Москва, 1928 (на руском).

»Ужас те спопада — пише Франк 1804 — кад се приближиш таквом злосрећном месту, где нема краја стењању и кад видиш себе окруженим тим несрећним бићима, покривеним нечистоћом и прњама, међу којима неки не могу да вам се приближе јер су оковани, а други због удараца стражара... Болесници седе у уским самицама, голи, потпуно подивљали.«

Године 1843. Магир је описао бечку »кулу безумних« (Narrenthurm), петоспратно здање у коме је било 139 тамничких ћелија а 200 до 250 умоболних. Детаљно су описани тамни ходници, масивна жељезна врата, несносни смрад, крици, окови на рукама и ногама, стезање омчом око врата (ради умирења!), гладовање, смрт од изнемоглости. Најгоре од свега: царевао је корбач у рукама персонала који се регрутовао између криминалаца, од којих се захтијевало само физичка снага и храброст...

Не знамо како је Вуку пошло за руком да продре у бечки Narrenhaus? Да ли је оставио макар једну реченицу својих утисака...?

Како је тада изгледао Сава?

На основу једног његовог потоњег и свакако посљедњег писма Вуку можемо са сигурношћу закључити да је постао до крајности мршав, исцрпљен, слаб, те је од слабости једва могао да говори. Том приликом предао је у руке Вуку ону своју чувену свештицу са једанасст пјесама. Истини за вољу, морамо ту указати на једну нелогичност: ако је Сава био смјештен у правој лудници (а такви гласови су допрли до Хрватске) како је онда могуће да је имао на располагању папир и оловку? Можда га лијечници нису

сматрали опасним душевним болесником, можда су му одредили боље услове и блажи режим? Можда је то учинак печије интервенције?

Један његов рукопис из тих дана (без датума) указује нам да га је писао у лежећем положају.

»Зашто ја овако мало знам? И зашто и ја не радим на пољу књижевства србског? Прелута жесљена судбина и страшно гоњење, силно гоњење које би и најтврђе градове и читаве земље освојити могло не допустише ми напредовати па онда ни радити знаменито људски, чим јединим списатељ ваља да је задовољан.«

Занимљиво је ово признање властите стваралачке немоћи, мада у истој забиљешци, коју је предао Вуку, Мркаљ покушава и да надвлада ту своју немоћ кад се осврће на немоћ свог сапатника Луке Милованова:

»Чудо да Лука од 1810. до 1828. године готово дјелце своје кадкад не прегледа, не поправља и дакле не усавршава и не уљуди бољма и не углади; та природно је човјеку, док је душа у њему, никада не мировати, увијек нешто, било што му драго, зло или добро мислити, радити и прерађивати; копкати и дјелкати, стварати, растварати и уништавати.«

Врло значајна и лијепа мисао, пробуђена стваралачким немиром који га тренутно хвата и одмах напушта. Камо среће да је Сава имао снаге да се и сам придржава такве мисли.

Сазнавши за смрт Луке Милованова, Мркаљ му одаје пошту, написавши Вуку:

»Лука је заслужио цвијет похвале којим сте Ви његова носила и његов спомен украсили.«

И сво сад тог његовог посљедњег, зацијело најпотреснијег писма послѣ Вукове посјете.⁵⁰ Без датума је као и многа његова писма, али од тог дана до смрти није могло да протекне много времена:

»Благородни, високоучени и високо поштовани господине!

Увјерен будући да Вас не мрзи разумјети, како се налазим, пишем Вам из постеље и јављам да ми је сада много лакше: *крв тешким и дугим страдањем узнемирена већ умири се говорити могу*⁵¹ и чујем бољма (курзив Г. Н.) и надам се да ћу ови дана из постеље устати моћи, Вас просим да ми дођете барем још једном ако више пута доћи не узможете. Дарујете л' ужасно биједну и невољну још коју књигу, Бог ће Вам, ако дје Бог јест, наплатити. Разумијевасе, Сербску књигу желим, а то јест коју сте Ви писали.

Ваш препонизни и благодарни Сава Мркаљ.»

Уз писмо су приложене још двије странице с текстом о нским лингвистичким проблемима, с много латинских и грчких цитата.

Медицинска наука ће нам помоћи да замислимо како је текло Савино скончање. Душевно болесници, без обзира на сурови поступак персонала, падају у тешку кахексију (исцрпљеност читавог организма), губе контролу над својим физиолошким функцијама. Посљедњи чин је, обично, запаљење плућа. С посљедњим залихама живота организам покушава да се одбрани, реагује високим температурама.

⁵⁰ Вукова преписка, књ. III, стр. 70.

⁵¹ Немоћ говора се може протумачити или као посљедица астеније (тјелесне исцрпљености) или као хистерични мутизам (функционална одузетост).

Сава је у бунилу.

Мори га жеб.

Сави се посљедњи пут привидила предивна слика росних обарака и врела око Слатњака.

Посљедња утјеха.

Никог покрај њега. Само бркати, округни вахтар, што понекад провири кроз оканце у вратима.

Умро је без свједока, без поворке рођака, правих и самозваних, без повјерилаца и фишкала, што се тискају у предсобљу и чекају тај слатки час смрти, па да отпочну свађу око насљеђа. Сава је био ослобођен бар такве гнусобе. Трупло, сама кост и кожа, завршило је на дисекционом столу анатомског института. Тамо иду сви бескућници. Шесторица медицинара наваљују. Шесторица па једно трупло. Као црвоточине. Не остадоше од Саве ни »земни остаци«. Било је у културној историји и већих паћеника од Мркаља. Достојевски, на примјер. Па ипак, његова сахрана се претворила у свечану жалост цијеле Русије. Другима, које су за живота свакојако кињили, држе над раком лицемјерне говоре. Саву је мимоишло и једно и друго.

А као брујањс далеких и нешто закашњелих посмртних звона допиру до Беча писма Вуку Караџићу:

»Хвала Богу што се смиловао на покојног Мркаља, те га себи узео.« (Севастијан Илић, 20. септембра 1833. из Гомирја).

»Шта чујете за Саву нашега?« (Адам Драгосављевић, 27. септембра 1835. из Вуковара).

»Јели Бога вам, Господин Сава Мркаљ жив, радили што, каколи?« (Давид Милошевић, 21. јануара 1836. из Вуковара).

Закључак

Можда би било најцјелисходније да се оваје и на овоме заврши повијест о Сави Мркаљу. Ипак, не можемо одољети искушењу у које нас тјера аналитичка радозналост, да се упустимо у покушај синтезе, или »дијагнозе« о Савином психичком бићу.⁵² Веома ризично. Јер, како ми рече колега Јован Ристић, чак кад би Сава Мркаљ стајао жив пред нама, не би лако било утврдити у који претинац психијатријске науке би га могли смјестити. Доиста, наука се данас толико »испрстинчила«, а човјекова душа је остала толико слојевита, шарена, противрјечна, да ју је тешко дефинисати, а и лукава је па се стално и лако измиче и најискуснијем научном посматрачу.

Да поновимо укратко *симптоматологију*. Послужићемо се биполарном класификацијом главних феномена у Мркаљевој психи (»позитивни« и »негативни« феномени) с напоменом да је таква класификација доста вјештачка, оптерећена шаблоном, јер добро знамо за релативност свих полова; у међусобној су утицајној вези, претачу се један у други.

Позитивни, тј. они који су социјално прихватљиви

⁵² За све што је у овоме закључку научно ваљано дугујем својим колегама, психијатрима и пријатељима Јовану Ристићу, Владети Јеротићу и Војину Матићу, који су ми помогли у разматрању овог »случаја«. Све што је другачије од ваљаног пада на моју душу. (Г. Н.)

ви (условно!), који су аксиолошки пожељни: потекавши из сиромашне и заостале средине Сава успијева да прикупи интелектуалне снаге за изузетан образовни напор (*emineps* је међу Ђацима), успијева да савлада многе језике, филозофију и филологију, успијева да изведе револуционарни захват у реформи ћирилице (*Сало дебелого јера...*), успијева да стекне поштоваоце свога дјела, па и свога карактера. Пред нама је, дакле, личност изнад просјечних умних и интелектуалних способности.

Негативни:

— као шеснаестогодишњи учитељ у Госпићу сукобљава се са гарнизоним официрима и оставља службу, иако га власт настоји задржати као ваљаног учитеља;

— мада већ признати филолог, писац реформаторске и револуционарне расправе, иако васпитаник рационалистичке филозофије, не наставља дјелатност у филологији, не пише наговијештену расправу »Језикопротрес«, окреће леђа рационализму, те чини неочекивани заокрет, ступивши у манастир као калуђер;

— у манастиру Гомирје не подноси средину, која је доиста примитивна, не показује видног напора да је, у име својих научних амбиција, отрпи; сукобљава се и физички обрачунава с калуђерима, те бива из манастира удаљен (нејасно је још, није ли изашао својом вољом?);

— по изласку из манастира дуги низ година лута по свијету, прекида сваки додир са пријатељима-интелектуалцима који су га не само цијенили него су били и вољни да му помогну;

— седам година послје објаве *Сала...* (1817) пише *Палинодију* — покајницу, којом, изгледа тако,

хоће да рехабилитује »дебело јер«. Овај текст је прилично смушен, сам по себи, а цијели поступак је парадоксалан и никоме у оно вријеме схватљив (тад је имао 34 године);

— на улици у Земуну не успијева да избјегне инцидент са непознатим човјеком (3^о му је година);

— сукобљава се са учитељем цртања у Карловцу (1825), наноси му погубљиву тјелесну повреду ножем у врат (имао је тек 42 године);

— потпомогнут од стране граничарске војне команде мољака да буде поново примљен у неки манастир, пише оду епископу Мушицком; не успијева у тим намјерама;

— као књижевни критичар прстјсрапо је заједљив;

— пролази кроз затворе, војне болнице и најзад доспијева у бечку лудницу гдје пада у стање »немоћи да говори«, али му се способност говора поново враћа. Умире у лудници у педесетој години живота.

Немамо конкретних података о еротској сфери Мркаљевог живота, али би могле да буду донекле индикативне три његове пјесмице: *1. Блажен лудо несташне, досадне и најпосле бесне девојке; 2. Мом непостојаном знанцу кад с болесним остави очима своју љубазницу и милостиву Ану, пак поче Барицу миловати; 3. Мом шаљивом знанцу да се не срами слушкињу љубити кад су то исто многи велики људи чинили.*

Нема трагова алкохолизму.

Ма колико не признавали ригидност полова, они су већ на први поглед драстично супротни. Био је кадар да усредсреди своје, од природе дате интелектуалне снаге за пробој из сјеничарског мрака и да се вине до самог врха ондашње српске филологије, а послије таквог успјеха није имао снаге да настави научни рад. Поставља се питање није ли своју првобитну моћ платио потоњом немоћи, није ли за вријеме школовања напросто исцрпио своју снагу да влада собом и да акумулирано знање организује, усмјерава и сабија у свој парни котао из ког је требало да избије ново дјело. Није имао снаге да поднесе суровости средине (Госпић, Гомирјс) па да је у извјесној мјери схвати и прихвати, одржавајући с њом »најнужније дипломатске односе«, није имао снаге да се окрене према спољашњем свијету, већ се аутистички и еготистички повлачи у свој унутарњи свијет, а тај је, скоро по правилу, паклен. Прекида везу са својом интелектуалном средином, која му је благонаклона, и спушта се на дно живота.

Умјесто да корача једним смјером, ка једном циљу, Мркаљ прави вратоломне заокрете (успјех у науци — манастир — покајање — олет жеља за манастиром).

У непрестаној борби између својих противурјечних мотива (свјесно хоће и обећава нова дјела, а

несвјесно чини све што га разара и удаљава од таква циља); у сукобу је и са средином. Доживљава поразе у једном и другом сукобу. У сукобима и у неуспјесима Сава се не челичи, већ постаје још слабији, бјежи у болест, тражи самилоост.

Све у свему, Сава нам се већ на први поглед приказује као једна преосјетљива, амбициозна, плаховита, лабилна, напрасита, и на моменте агресивна нарав.

На основу свих ових елемената, а уз помоћ данашње психијатријске науке, може се закључити да је Сава Мркаљ патио од *тешке неурозе*. Теже утолико што за разлику од неких других културних стваралаца, Мркаљева неуроza није му послужила као подстрек и надахнуће за стваралаштво. У историји људске културе постоји велики број генијалних писаца, умјетника и мислилаца (Русо, Паскал, Гете, Балзак, Моцарт, Бетовен, Иго, Тургенев, Чајковски, Шопен, Зола, Рембо, Толстој, Кафка и многи, многи још) чије стваралаштво је извирало и из њихове неурозе, па се ни њихово дјело не може разумјети без увида у њихов патографски портрет. Сви су били велики пацијенти.

У Савином случају неуроza га је ометала да се у неопходној мјери прилагоди средини и стварности, да прикупи своје интелектуалне силе, да свој неоспорни научни таленат и с муком стечено знање претвори у стваралачки чин, те да на тај начин надјача како примитивну средину тако и своје унутарње слабости. У неким случајевима неуроza је ватра на којој се духовни елементи претапају у племениту ковину, а Сава Мркаљ је на тој ватри изгорио читав, без остатка. Неуроza, будући да је била јача од њега, довела га је, на крају крајсва, до једне врсти праве

душевне болести — психозе која би могла да спада у категорију *Sensitive Beziehungswahn* (нсприлагођивост у односима) параноидног типа. Психоза није била Савино примарно стање већ процес, посљедица неурозе.

О узроцима Савиног душевног стања може се с приличном сигурношћу казати:

1. Отпада претпоставка о генетској (наслединој) патолошкој оптерећености. Генетског поријекла је његова умна способност. Евентуални утицај матере (коју Сава, досљедан свом неуротичном стању, оштужује) могао би се свести на индуковану (животом и понашањем а не генима пренијету) неурозу, и то у случају ако је и сама била неуротичарка. Неки доживљаји у најранијем дјетињству (помањкање мајчине љубави, сукоби између родитеља) могли су у дјетету створити неуротичну предиспозицију коју је потхрањивала и његова натпросјечна, наслијеђена умна способност. Заправо, у појму неуротичне предиспозиције садржана је и Савина умна способност. Примјер испрсплитања и узајамне подршке »супротних«¹ полова. Предиспозиција је, дакле, и наслијеђена и стечена. По теорији о неуроима таква предиспозиција је први фактор (ендогени фактор) у настанку неурозе.

2. Други битан узрочник је, свакако, утицај средине, и то оне из каснијег доба његовог живота. То је егзогени фактор: сиромаштво, тешко пробијање кроз школске програме, примитивна околина у манастиру и непријатељски став од стране црквене хијерархије. Али ти спољашњи чиниоци, сами по себи нису морали да буду пресудни, јер, познато је то добро, ријетко је која средина, поготово владајућа, наклоњена пре-

ма истраживачима нових истина. Они морају снагом свог карактера, непрестаном борбом и стварањем побјеђивати ситне пакости и крупна злодјела која им стоје на путу. То је судбина (и привилегија своје врсте) правих генија. Сава је био само човјек, не херој, не Прометеј. Он је очекивао разумијевање и милост од ондашњих моћника, оданде одакле ове вриједности ријетко када без рачуна долазе. Није имао снаге да се вине до спознаје да је страдање за пову идеју једно од најбитнијих својстава човјевких. За ово стољеће, послје Савине смрти, технологија сламања људи се толико усавршила да Саву Мркаља морамо покудити што није издржао ондашње ударце који су били неупоредиво блажи од данашњих. Није посједовао ону минималну количину политиканства, односно аморализма, па да схвати како је свијет, у већини својој, састављен од генијалних глупака и генијалних велможа. Збуњен је гомирским глупацима и огорчен на њих, умјесто да их призна као нормалан састојак који треба бар малчице измијенити и помакнути ка свјетлу разума и човјечности. Требало је да остане у томе свијету каквог је затекао и да учини нешто добра за њ.

И још нешто: осим примитивне и њему непријатељске средине, Сава је имао и другу средину, круг напредних филолога (Вук и Копитар), али се он и од ње одстранио и повукао у некакав свој унутрашњи, мрачни свијет.

О етиологији и врсмену настанка Савине болести у нашој културној историографији постоји мишљење да је он »пореметио памћу« услијед тешких прилика у којима је живио, тачније, услијед гоњења од стране црквене хијерархије, понајвише митропо-

лита Стратимировића, а све због његове «јеретичке» филолошке расправе. »Калуђери су отерали у лудило осетљивог и умног песника.«⁵³ Владан Недић пише о »батргању једног изузетног духа у ниској средини која му је усадила (!) немир и раздражљивост и манију гоњсња«. И Јован Скерлић, с њему својственом страшћу, писао је 1907. о Сави како га је »братија гонила и кињила, мучила глађу, док није полудео«.⁵⁴ Младен Лесковац сматра да је Савина болест »почела већ« (!) у љето 1825, тј. од часа судара са учитељем цртања Милинковићем. У сличном смислу Савину трагедију тумаче и скоро сви остали савремени историчари, стављајући тежиште на спољашњу средину као јединог узрочника. Лако је уочити да је ово тумачење једноставно преузето од Борба Рајковића из 1877. године, свакако најзаслужнијег Мркаљевог биографа. Једино Павле Ивић и Јован Деретић напомињу још и слабост Савина карактера, односно крхкост његове психичке конституције. Још даље је пошао Душан Кашић указавши на могућност наследне болести (на основу извјештаја доктора Сакса из 1828).

На основу до сада прикупљених патографских података о Сави Мркаљу може се доста поуздано закључити да су досадашња тумачења о правој природи, узроцима и почетку његове болести непотпуна и једнострана, а дјелимично пристрасна »у корист« Саве. Мркаљева неуроза, као гранично стање између здравља и болести, настала је усљед комбинованог

⁵³ Миодраг Поповић, *Вук Стефановић Караџић*, Београд, 1964, стр. 203, 501.

⁵⁴ Јован Скерлић, *Никанор Грујић*, Писци и књиге I, Београд, 1956, стр. 187.

дејства ендогсних фактора (неуротске предиспозиције у којој је дјелимично садржан и фактор наслијећа), стечених претежно у најранијем дјетињству, и егзогених фактора (спољашње средине у коју је запао већ у зрелијем добу). Према томе и термин »почетка« треба помјерити знатно уназад, тј. све до дјетињства, па тако и потоњу психозу ваља схватити као процес постепеног прерастања необуздане неурозе у психозу.

Чувајући се од тежње за претјераном социологијом у тумачењу психичких феномена, ипак неће бити наодмет да се укаже и на извјесне социјално-политичке коријене Савиног карактера. Не само што је потскао из велике материјалне и културне биједе (која може да постоји, као изузетак, и у најразвијенијим друштвеним срединама) Сава је, још уз то, припадао и једном малом народу, историјском судбином одвојеном од своје матице, народу без снажније националне самосвијести, изложеном непрестаном физичком исцрпљивању (ратовања на Војној граници) и културном тлачењу (насилно унијаћење) у Аустро-Угарској Монархији. У народу Мркаљског ужег завичаја има добрано неуротичних црта: сиров, несагнан је и неограбљен (како сам о себи каже), воли шалу и поспрд, понекад мекушан, али је и силован, па ће због ситнице пасти у јарост и потегнути нож. Па и чувена буна у Сјеничаку против »мађарона« (1897), уз све остало, била је и један испад колективне неурозе.

Неће изгледати сувише неумјесно, или драстично, ако се поред Саве Мркаља постави лик Вука Караџића. Вук је потекао из жилаве, горштачке средине,

из народа који је, иако потлачен у турској царевини, успио да сачува и развија своју националну свијест. Учесник ослободилачког устанка у Србији, Вук је, без обзира на снагу свог талента и карактера, могао да осјети иза себе подршку пробуђеног народа, схватио је историјску нужност једне културне револуције, од које добива трајне стваралачке импулсе. Осим личне снаге, Вук је у себи згушњавао и силе које су зрачиле из цјелокупног народа, толико већ моћног да рјешава задатке не само своје тренутне егзистенције већ и даље будућности. Ништа сличног није било у Савином случају. Не само да није имао иза себе неку ширу и снажнију социјално-политичку позадину него, још уз то, његова неурога га је раздвојила и од онаквог народа какав је био. А данашњи завичај његов као да хоће да му узврати истом мјером. Мало ко и зна за њега. Не занима их прошлост, не брине будућност. Само нек се куса од садашњице, и то што више; али нису за то криви. Кад је прије неколико година требало направити неки помен Сави Мркаљу, интелигенција се уплаши и од тог давнашњег покојника. Хтједоше, не хтједоше — смједоше, не смједоше.

БИЉЕШКА О ПИСЦУ

Др Гојко Николиш, академик и генералпуковник ЈНА, рођен је 1911. у Сјеничаку. Класичну гимназију је завршио у Сремским Карловцима, а медицину у Београду 1936. Сврстава се у напредни студентски покрет, постаје члан СКОЈ-а 1934. а члан КПЈ 1935. Године 1937, као млад лекар, одлази у шпански грађански рат, у редове интернационалних бригада. Након завршетка шпанског рата провео је 19 мјесеци у логорима Француске. У августу 1941. одлази у Краљевачки партизански одред. Од новембра 1941. је на дужности референта санитета у Врховном штабу и до краја рата руководи санитаром НОВ и ПОЈ. После рата је дуги низ година на дужности начелника Санитетске управе ЈНА. Вијешник АВНОЈ-а и ЗАВНОХ-а. Носилац ордена Народног хероја.

Гојко Николиш је не само организатор медицинске службе у рату и миру, већ и научни радник на подручју историје НОР-а, организације и тактике ратне санитарске службе и разраде стратегије општенородне одбране. Овој је посветио и један од својих новијих радова — књигу *Одбрана помоћу малих средстава* (САНУ, 1977).

Најновији Николишев рад *Сава Мркаљ* садржи сва битна обиљежја научне, психопатолошке и романиране биографије Саве Мркаља, једног између врло значајних реформатора ћирилице, претходника Вука Карацића. У врло загонетни Мркаљев психолошки портрет писац урезује неке нове, а изразитије црте. Употребљени документи доприносе увјерљивости Николишеве тезе, а начином писања аутор је успио да нашој јавности пружи врло занимљиво штиво.

У припреми је за штампање Николишево обимно мемоарско дјело *Коријен, стабло, наветина* (наклада »Либер« у Загребу).

РЕГИСТАР ИМЕНА

Авакумовић, Стефан 27	Гете, Јохан Волфганг 13, 107
Аделунг, Јохан Христоф 39	Давидовић, Димитрије 36,
Адлер, Алфред 87	75, 76
Амудсен, Руалд 69	Дантон, Жорж-Жак 14
Анђелковић, Коча 15	Демулен, Камиј 14
Атанацковић, Платон 77	Деретић, Јован 46, 47, 48,
	110
Бакић, Војин 43	Диаро, Дени 13
Балзак, Оноре де 107	Достојевски, Фјодор
Бстовен, Лудвиг ван 13, 107	Михаилович 73, 102
Бошковић, Руђер 56	Драгосављевић, Адам 102
Бруно, Бордано 75	
Бухарин, Николај Иванович	Баковић, Јован 89
75	
	Едип, краљ 42
Вергилије, Марон Публије	Естерхази, кнез 13
61	
Веселиновић, Рајко 86	Зелић, Герасим 97
Видак-Јовановић, Петар 27	Зола, Емил 107
Видаковић, Милован 45, 73,	
96	Ивић, Павле 45, 46, 48, 110
Видовић, Јован 23	Иго, Виктор 107
Волтер, Франсоа Мари 13	Илић, Самуило 70, 72, 80, 81,
Вујић, Јоаким 68, 73, 94	97
Вуковић, Василије 94, 98	Илић, Севастијан 102
Гавриловић, Славко 45, 92	Јанковић, Емануило 15, 38
Галилеј, Галилео 75	Јелачић, Јосип 22
Генадије, Ђакон 62	Јеротић, Владета 103
Гершић, Григорије 77	Јовановић, Василије 74

- Јосиф II, цар 14
 Јунг, Карл Густав 87
 Јурас, Стеван 23
- Канабих, Јуриј 98
 Кант, Емануел 13
 Карацић, Вук Стсфановић 7, 15, 16, 37, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 68, 70, 72, 73, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 90, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 109, 111, 112
 Кафка, Франц 107
 Качић-Миошић, Андрија 14, 56
 Кашић, Душан 11, 27, 110
 Кеплер, Јохан 56
 Кићовић, Мирош 45, 46
 Коперник, Никола 56
 Копитар, Јернеј 15, 49, 51, 52, 58, 76, 90, 109
 Кораћ, Станко 46
 Краљевић, Марко 18
- Латас, јеромонах 62
 Лекић-Опачић, Вукосава 46
 Леополд, цар 57
 Лесковац, Младен 45, 46, 78, 110
 Лок, Џон 39, 48
- Магарашевић, Георгије 94
 Магир 99
 Мара, Жан Пол 14
 Марија Антоанета 13
 Марија Терезија 14, 33
 Матић, Војин 103
 Милинковић 72, 73, 75, 86, 110
- Милованов, Лука 36, 52, 58, 78, 79, 100, 98, 102
 Милошевић, Давид 93, 94,
 Миоковић, Мојсије 27, 61, 62, 63, 66, 84
 Младеновић, Александар 45, 46, 47, 48
 Монтескје, Шарл Луј 13
 Моцарт, Волфганг Амадеус 13, 107
 Мркаљ, Мићо 10
 Мркаљ, Павао 10
 Мркаљ, Петар 10
 Мркаљ, Петар 9, 10, 25
 Мркаљ, Симо 10
 Мушички, Лукијан 56, 79, 87, 88, 89, 90, 91, 98, 105
- Нансен, Фритјоф 69
 Наполеон I Бонапарте 14, 22, 59
 Недић, Владан 81, 110
 Нестор, обрстар 80, 81
- Његош, Петар II Петровић 73
- Обрадовић, Доситеј 14, 37, 38, 68
 Обрсновић, Милош 94, 98
 Овидије, Назон Публије 61, 73
 Оклобдија, Партеније 62, 63
 Окука, Милош 46, 54, 79
 Орфелин, Захарије 38, 68, 73
- Павловић, Миодраг 82
 Паскал, Блез 107
 Петровић, Коста 29

Петровић, Сава 74
Поповић, Миодраг 43, 82,
110
Пруст, Марсел, 60

Рабрић, Манојло 24
Радека, Милан 12, 23, 27, 28
Радивојевић, генерал 91
Рајачић, Јосиф 61, 62, 63, 64,
66, 89
Рајић, Јован 68
Рајковић, Борбе 8, 27, 28, 29,
31, 38, 43, 45, 48, 66, 68, 79,
88, 89, 110
Рељковић, Матија Антун 14
Рембо, Артур 107
Ристић, Јован 103
Робеспјер, Максимилијан
Франсоа Мари Исидор 14
Русо, Жан Жак 13, 107

Сакс, лекар 41, 42, 86, 87, 110
Сент-Жист, Луј Антоан 14
Скерлић, Јован 110
Скот, Роберт Фалкон 69
Соларић, Павле 15, 37, 38, 73,
96, 98

Стејић, Јован 94
Стефан, посластичар 37, 96
Стојановић, Љубомир 45, 77
Стојковић, Атанасије 38
Стратимировић, Стефан 56,
57, 58, 59, 75, 91, 92, 93, 98,
110
Текелија, Сава 38, 68, 71
Толстој, Лав Николајевич
107
Тургењев, Иван 107

Белап, Лазар 74

Фанцсв, Фрањо 32, 33, 34
Франк 99
Фројд, Сигмунд 87
Фрушић, Димитрије 36

Хајдн, Франц Јозеф 13
Хорације, Флак Квинт 61

Чабраја, Сава 23
Чајковски, Пстар Иљич 107

Шилер, Фридрих 13
Шопен, Фредерик 107
Шофер, Андреас 83, 85

САДРЖАЈ

Увод	7
1. Рођење у плетари	9
2. Велики свијет у години Савиног рођења . .	13
3. Свијет Слатњака	18
4. Буђење	23
5. Плашчански клирик	26
6. Загребачки еминенс	32
7. Успон ка слави	36
8. Калубер Јулијан	53
9. Потуцање и пропаст	68
Закључак	103
Биљешка о писцу	113
Регистар имена	115

Издавач
ПРОСВЈЕТА
Радна организација за издавачку дјелатност
Загреб, Бериславићева 10

За издавача
БРАНИСЛАВ БЕЛАП

Ликовна опрема
ФАДИЛ ВЕЈЗОВИЋ

На насловној страни
Биста Саве Мркаља. Рад академског кипара
ВОЈИНА БАКИЋА

Штампа и уез
ШТАМПАРСКИ ЗАВОД »ОГЊЕН ПРИЦА«
Загреб, Савска цеста 31

Др ГОЛКО НИКОЛИШ

ПРОСВЈЕТА